

LIETUVOS TAUTINIO ATGIMIMO GENEZĖ

Džiaugiuosi galėdamas širdingai padėkoti ponams Juozapui Albinui Herbačiauskui ir Juozui Gabriui, kurie pateikė daug naudingos medžiagos šiam darbui, tai pat ponui Vaitiekui Staneikai už titulinio lapo sukūrimą.

M. R.

Trumpas Lietuvos teritorijos ir pagrindinių jos sudedamųjų dalių aprašymas.

Sakydamas „Lietuva“ visų pirma turėsiu omenyje ne istoriškai politinį buvusios LDK organizmą, be tikrosios Lietuvos apimantį ir Baltarusiją, bet etnografinę Lietuvą, susikristalizavusią po įvykusio atgimimo į vienalytę ir pribrendusią savarankiškam vystymuisi lietuvių tautą.

Ryškiausias Lietuvos padalijimas būtų dviejų jos dalių išskyrimas – tai Prūsų Lietuva ir Lietuva, pačių lietuvių, priešingai mažai ir labai germanizuotai prūsiškajai, vadinama Didžiąja. Didesnė etnografinės Lietuvos teritorijos dalis priklauso Rusijai, o Prūsijai – tik maža, tačiau ši, teritoriškai nedidelė dalis, iki šiol dar glaudžiai neįsiliejusi į atgimimo procesą ir vis slegiama germanizacijos, visgi tam tikra prasme suvaidino žymų vaidmenį naujausioje lietuvių istorijoje.

Lietuvos padalijimas į Prūsiškąją ir Didžiąją šioje studijoje turi didelę reikšmę, kadangi tiek liūdno politinės, tiek ypač kultūrinės sąlygos šiose šalies dalyse yra labai skirtingos. Šis padalijimas turės būti pabrėžiamas dar ir todėl, kad beveik viskas, kas bus kalbama apie Lietuvą, bus taikoma išimtinai Didžiajai Lietuvai.

Didžioji Lietuva užima visą Kauno guberniją ir pietvakarinį Kuršo kraštą prie jūros, vakarinę Vilniaus gubernijos dalį, mažą šiaurinę Gardino juostą ir žymią Suvalkų gubernijos, priklausančios Lenkijos Karalystei, dalį. Visą šią teritoriją galima taip apibūdinti. Prasideda ji Baltijos pajūryje, ten, kur Kuršas susisiekiama su Prūsija, ir užima nedidelę Kuršo pajūrio juostą, skiriančią Kauno gubernijos Telšių pavietą nuo jūros; tame pajūrio kampelyje, dirbtinai po Rusijos okupacijos įjungtame į Kuršą, ir Palanga su garsiu prisiminimuose ir padavimuose bei aureole lietuviškoje literatūroje apgaubtu Birutės kalnu. Toliau einant nuo jūros į šiaurės rytus lietuviškoji teritorija tęsiasi išilgai istorinės lietuvių ir latvių sienos, šiaurėje skiriančios Kauno guberniją nuo Kuršo. Vėliau ši siena krypta šiek tiek į pietryčius ir toliau eina pagal Kuršo sieną. Ir tik nuo Zarasų pavieto, kur jis susisiekiama su Kuršu, lietuviai vėl kiek įsiterpia į Kuršo teritoriją Ilūkštos paviete. Lietuvių apgyvendinta teritorija tokiu būdu apima visą Zarasų pavietą, o ten, kur jis ribojasi su Vilniaus gubernijos Dysnos pavietu, gyventojai jau etnografiškai nevienalyčiai (lietuviai ir baltarusiai), tačiau lietuvių apgyvendinta teritorija apima šiaurinę Vilniaus guberniją, Švenčionių pavieto dalį, nubrėždama savotišką pusrutulį, atvirą į rytus, ir vakarinę Vilniaus pavieto dalį, Trakų pavietą, šiaurinę Lydos pavieto dalį, keletą etnografinių salelių Ašmenos paviete ir jos vakarinę dalį ir, pagaliau, keletą teritorinių pleiščių rytinėje Vilniaus pavieto dalyje. Į pietvakarius nuo Vilniaus gubernijos lietuvių teritorija įsiskverbė į Gardino guberniją, kurios šiaurinėje dalyje užima tik juostą Gardino pavieto netoli Druskininkų. Iš ten kerta Nemuną ir eina per Suvalkų guberniją šiaurės vakarų kryptimi Prūsijos sienos link, apimdama Vladislavovo [Naumiesčio], Vilkaviškio, Marijampolės, Kalvarijų pavietus, žymią dalį Seinų pavieto (Dzūkija) ir dalį Suvalkų pavieto. Toliau jau Prūsijos siena, kuri Lietuvai yra vidinė siena, dalinanti ją į Didžiąją ir Prūsų Lietuvą. Toks tad būtų išorinės Didžiosios Lietuvos

teritorijos apibūdinimas, vis dėlto reikalaujantis pataisų ir derinimų, išplaukiančių iš veiksmų, kurie sąlygoja lietuviškojo etnosu augimą arba traukimąsi – apie tai toliau dar kalbėsime.

Didžioji Lietuva savo ruožtu dar dalijasi į keletą sričių, ir tas pasidalijimas taip pat turėjo reikšmės tautiniam atgimimui ir istorijai. Visų pirma Lietuva dalijasi į Žemaitiją, arba Žemutinę Lietuvą, ir tikrąją Lietuvą, kuri, kaip priešprieša Žemaitijai, vadinama Aukštaitija, t. y. Aukštąją arba Aukštutinę Lietuvą. Šis pasidalijimas, kurį apibrėžia istoriniai veiksniai, tikrovėje reiškia, kad šios sritys skiriasi ne politinėmis sąlygomis, bet tarmėmis bei liaudiškąja kultūra. Tačiau tuo tarpu, kai Lietuvos pasidalijimas į kitas sritis remiasi daugiausia šiuolaikiniais jų būvio veiksniais, politinėmis ir kultūrinėmis dabarties sąlygomis, kurios vienaip ar kitaip formuoja jų vystymąsi, tai Didžiosios Lietuvos pasidalijimas į Žemutinę (Žemaitiją) ir Aukštutinę yra pasidalijimas į istoriškai susiformavusias provincijas.

Žemaitija politiškai yra tokiose pat sąlygose kaip ir žymi dalis Aukštutinės Lietuvos; tačiau kaip istorinis darinys turi skiriamųjų bruožų ir nuo Lietuvos dar skiriasi savąja tarme. Vis dėlto skirtumai yra nežymūs ir kultūrine prasme jie vis labiau tirpsta tautinio atgimimo procese, cementuojančiame visas atskiras dalis į vienalytę lietuvių tautą. Žemaitija užima vakarinę Kauno gubernijos dalį, Nevėžio (vakarinio kranto), Dubysos, Jūros ir Ventos upių žemupius, be to, Raseinių, dalį Panevėžio, Šiaulių ir Telšių pavietus bei pietvakarinį Kuršo kraštą. Čia, Žemaitijoje, ypač Telšių pavieta, stipriausiai per amžius išsilaikė grynoji lietuviška tradicija, laisva nuo lenkiškumo apnašų ir įtakų. Čia taipogi išliko mažiausiai kultūriškai ir politiškai polonizuota lietuvių bajorija, kurios tarpe tautinis atgimimas, dar vos prasidedantis, aptiko daugiau savitų bruožų bei pritarimo, negu kitų Lietuvos sričių bajorijos tarpe. Žemaitija kadaise buvo Lietuvos tvirtovė, buvo jos skaudžiausia vieta, labiausiai masinanti grobikiškus priešus. Ji siekė jūrą ir iš ten buvo atvira skandinavų antpuoliams, ribojosi su prūsų žemėmis, priklausančiomis kryžiuočiams, ir skyrė jas nuo kalavijuočiams priklausiusių Infilantų, o pastarųjų abipusis noras buvo pašalinti šią svetimą grandį ir, padarius ją pavaldžią sau, siekti betarpiškos kaimynystės. Taigi Žemaitijai nuolat grėsė antpuoliai, ir ji nuolat turėjo būti budri tokioje situacijoje. Ji sugebėjo rasti savyje jėgų ir ištvermės atsispirti, sugebėjo sukurti galingą organizaciją ir Lietuvos valstybės formavimosi epochoje tapo jos tvirtove, savotišku kovos įrankiu; tuo metu, kai Didžioji Kunigaikštystė kūrėsi ir plėtėsi į rytus ir pietus, Žemaitija vis skendėjo kovose su kryžiuočiais ir dažnai buvo perkūnsargiu Lietuvai. Tai naudojama kaip gynybos forpostas, tai kaip mainų objektas kunigaikščių santykiuose su kryžiuočiais, ji pati niekuomet savo valia nepasidavė. Atspari ir gyvybinga Žemaitija sugebėjo kryžiuočių veiksmus paversti sizifo pastangomis, už tai leido Lietuvai gyvuoti ir plėtotis. O Žemaitija dėl to daug neteko, nes visos jos gyvybinės jėgos, visi kultūriniai laimėjimai turėjo būti pajungti tam vieninteliam atsparumo jausmui, kuris turėjo neapsakomai išaugti grėsmės akivaizdoje, ir todėl jos jėgos negalėjo plėtotis kūrybine linkme, tačiau Lietuvos atžvilgiu Žemaitija atliko savaugos instinkto funkciją. Krikštą Žemaitija priėmė iš Jogailos ir Vytauto rankų tik 1414 m., taigi ne kartu su visa Lietuva, ir kito gana sunkiai; galiausiai per visą lenkų ir lietuvių Abiejų Tautų Respublikos gyvavimo laiką ji sudarė atskirą provinciją ir atskirą dieceziją. Visi šie istoriniai veiksniai, žinoma, čia apibrėžti tik apytiksliai, suformavo Žemaitiją kaip atskirą lietuvišką provinciją, besiskiriančią nuo likusios Lietuvos dialektu bei kai kuriomis liaudiškos kultūros detalėmis.

Aukštutinė Lietuva susideda iš suvalkiškosios, Kauno (rytinė gubernijos dalis) ir Vilniaus Lietuvos. Kiekviena iš šių trijų dalių turi tik jai būdingų savybių ir daugiau ar mažiau skirtingas buitines sąlygas. Visų pirma čia išsiskiria Užnemunės, suvalkiškoji Lietuva, priklausanti Lenkijos Karalystei. Ši krašto dalis palyginus su kitomis Lietuvos sritimis, esančiomis Rusijos valdžijoje, kentėjo sąlyginai mažesnę tautinę priespaudą. Be abejo, šios privilegijos galėjo būti tik minimalios, nes priespaudos ir nutautinimo sistema buvo neišvengiama visiems valstybės pakraščiams, ir pagrindiniai antilietuviškos politikos punktai buvo taikomi visai tautai, taip pat ir Užnemunės gyventojams. Tačiau kad ir kaip ten

būtų, priklausymas Lenkijos Karalystei suteikė šiai sričiai šiokių tokių privalumų dėl dviejų priežasčių. Visų pirma Suvalkų gubernijoje, kaip nepriklausančioje Vilniaus generalgubernatoriaus jurisdikcijai, nebuvo vykdomos visos muravjoviškos represijos ir savavališka įstatymų leidyba, kadangi ten galiojo bendrieji Lenkijos Karalystės įstatymai. Dėl šios priežasties ten būta didesnės laisvės žemės pirkimo ir pardavimo, valščiaus savivaldos bei kalbos teisių mokykloje srityse. Be abejo, Suvalkų gubernija buvo geresnėje padėtyje nei kitos Lietuvos sritys. Be to, siekdama savo lenkiškos politikos tikslų valdžia mažiau persekiojo lietuvius, gyvenančius Lenkijos Karalystėje, nei kitose Lietuvos dalyse, kad represijomis nepastūmėtų jų į glaudesnius santykius su lenkais ir tuo būdu nesustiprintų savo priešininkų lenkų. Tačiau legenda, kuri iš čia kilo ir iki šiol dar gyvuoja tam tikroje lenkiškos viešosios nuomonės aplinkoje, kad neva lietuvių tautinis atgimimas užgimė ir vystėsi rusų valdžios politikos rėmuose, yra ne tik didžiai lietuvius įžeidžianti, bet tiesiog neteisinga, paviršutiniška ir nepagrįsta. Plačiau apie tai dar kalbėsiu, o dabar tik pažymėsiu, kad lietuvių tautinė priespauda, net ir Suvalkų gubernijoje, toje lyg ir „privilegijuotoje“, palyginti su kitomis Lietuvos dalimis, objektyviai vertinant buvo vis dėlto didesnė, negu ta priespauda, kurią kentė lenkai.

Pamatysime, kaip atrodė tos lietuvių „privilegijos“. Rusų valdžia, vengdama lietuvių ir lenkų suartėjimo, neprimetė Suvalkų gubernijoje lenkų kalbos ta forma, kokia pačioje Karalystėje „vietos kalba“ buvo „įteisinta“; tačiau dėl nuoseklios pakraščių rusifikacinės politikos valdžia neleido vystyti lietuvių kalbai bei tautiniam savitumui, suprasdama, kad bet koks lietuviško tautiškumo augimas Suvalkų gubernijoje savaimė skverbsis į visą likusią Lietuvą ir padės išsikristalizuoti naujai pakraščių tautai, kuri bus atspari grobikiškoms rusų tendencijoms. Kultūrinio Pjemonto sukūrimas negalėjo būti ir nebuvo rusų ketinimas, net jei jo kaina būtų priešiško tarp lietuvių ir lenkų augimas. Taigi tautinė lietuvių priespauda Suvalkų gubernijoje buvo taikoma visiškai nuosekliai, ir jei galima kalbėti apie kažkokią „privilegijuotą“ tenykščių lietuvių padėtį, tai tik lyginant ją su Kauno ar Vilniaus Lietuva, kur apskritai nebuvo pripažįstamas lietuvių egzistavimas ir nebuvo toleruojamas joks jų būties pasireiškimas.

Dvi likusios Aukštutinės Lietuvos dalys, rytinė – Kauno (Zarasų pavietas, dalis Panevėžio pavieto, Ukmergės ir Kauno pavietai) ir Vilniaus su Gardino gubernijos atkarpa, buvo iš esmės tokiose pat politinėse sąlygose ir nesiskyrė patiriamos priespaudos ar administracinio valdymo pobūdžiu, tačiau skyrėsi kitu aspektu, būtent – pasidavimo išoriniams poveikiams laipsniu. Vilniaus Lietuva yra tipiška pakraščių¹ sritis, pasidavusi dominuojančioms svetimoms įtakoms. Ten lietuviškasis etnografinis elementas nesudaro tokios vienalytės, tankios masės kaip kitose srityse. Vilniaus Lietuva daugelyje vietų apgyvendinta ateivių arba nutautėjų elementų, apsupta laužyta „nepastovia lietuvių ir baltarusių pasienio linija, jos paribyje susidariusi, originali ir keista lietuviškai-lenkiškai-baltarusiška tautinė maišalynė. Neturinti išsikristalizavusio ir aukšto kultūrinio individualumo, kuris sugebėtų suvirškinti ir asimiliuoti svetimus pradus, paversdamas juos savo kūnu ir krauju, lietuvių liaudis, gyvenanti pakraščiuose [„kresuose“], visas išorines įtakas priimdavo tiesiogiai; tų svetimų elementų kiekis ir jų poveikio laipsnis buvo kur kas didesnis pakraščiuose [„kresuose“], betarpiško lietuvių susidūrimo su slavais, katalikais baltarusiais ar lenkais vietose bei šalia pagrindinių į Lietuvą nukreiptų kultūrinio poveikio arterijų. Vilniaus Lietuva netgi nenutautusios teritorijos dalyje išlaikė savo etnografinį individualumą kur kas silpniau negu kaimyninė Rytinė – Kauno, Suvalkijos Lietuva. Ir dėl to ji buvo ne tokia pajėgi priimti tautinio atgimimo idėjas, kurios šioje krašto dalyje padarė mažiausią pažangą ir iki šiol nesugebėjo iki galo jos susieti su

¹ Lenkišką terminą „kresy“ lietuviškai verčiame „pakraščiai“ ar „paribiai“, tačiau tai nėra visiškai tikslu. „Kresai“ nėra vien geografinė sąvoka, nurodanti vietą. Verčiant ją „pakraščiai“ kyla tam tikra painiava. Pažymėtina, kad „kresy“ savo samprata reiškia ne vietą, o specifinį lenkų-lietuvių-baltarusių kalbinės ir kultūrinės konvergencijos arealą, kurio ribos yra apytikslės ir kintančios, o jo centras, anot M. Remerio, – Vilnius. „Kresų“ gyventojai – „krajovcai“. „Kresus“ pavertę „pakraščiais“, o „krajovcus“ – „kraštiečiais“ gauname gerokai iškreiptą šio arealo vaizdą. Juolab, kad „kresai“ yra tik Rusijos teritorijos „pakrašty“. „Kultūrinio paribio“ terminas taip pat ne visuomet verčiant gali būti tikslus. Tad, tuomet, kai veikale kalbama apie lenkų-lietuvių-baltarusių kalbinės ir kultūrinės konvergencijos arealą, įrašome skliaustuose ir originalius pavadinimus „kresai“ bei „krajovcai“. – Ž. N. (vertėjs Žilvinas Norkūnas)

visa atgimusia tauta. Dėl šios priežasties mes priversti išskirti šią sritį ir taikstyti su jos savitumais.

Visai kitaip klostosi reikalai Rytinėje – Kauno Lietuvoje. Nors labiau nutolusi nuo Prūsų Lietuvos nei Žemaitija ir Suvalkų gubernija, o tai turi nemažos reikšmės, nes didžiausios priespaudos metais būtent ten, Prūsų Lietuvoje, susitelkė pagrindiniai prasidėjusio tautinio atgimimo židiniai ir iš ten jo idėjos pasklido po visą šalį (kuo arčiau sienos, tuo intensyviau, ir laipsniškai geso einant į rytus), nors esanti toliau nuo Užnemunės ir būdama ekonomiškai ir kultūriškai skurdesnė už ją, Rytinė – Kauno Lietuva vis dėlto turėjo visas sąlygas pradėti tautinio atgimimo procesą; nors dėl anksčiau išvardytų priežasčių ji vėliau įžengė į tautinio atgimimo kelią palyginti su Suvalkija ir Žemaitija, bet šiandien ji yra jau visiškai tautiškai susitelkusi. Niekados ji nebuvo praradusi savo etnografinio individualumo, o kai kurios jos dalys, ypač šiaurinė Ukmergės pavieto dalis ten, kur ji susisiečia su Zarasų pavietu, priskirtinos prie gryniausių ir mažiausiai svetimų įtakų paliestų Lietuvos vietovių. Svėdasų, Užpalių, Kupiškio apylinkės, apskritai Šventosios aukštupys, Ukmergės ir Zarasų pavietų riba, į kur yra mažai smulkiosios šlėktos ir dvarų, o tik plačios Tyzenhauzų dvarų žemės, į taip pat išdui priklausančios buvusios Sapiegų bei Čartoriskų žemės – tai Lietuvos širdis, jos kalbos, padavimų, tradicijų ir istorinių paminklų lobynas. Šios ir gretimos apylinkės – tai didžiųjų ir populiariųjų lietuvių dainių – Strazdelio (kunigo Drozdovskio), kun. Vienažindžio, vyskupo Baranausko – lopšys. Taigi ši Lietuvos sritis priklauso tvirtiausiajam jos kamienui, stipriausiai ir geriausiai jo daliai. Toks būtų trumpas Lietuvą sudarančių sričių aprašymas. Kol kas tesiekiau apibrėžti Lietuvos teritoriją, taip pat parodyti pagrindines ją sudarančias dalis. Pirmas padalijimas – į Didžiąją Lietuvą (okupuotą rusų) ir Prūsų Lietuvą yra esminis, nes apima tiek politinę, tiek kultūrinę sferas. Toliau Didžiosios Lietuvos padalijimas į Žemaitiją ir Aukštaitiją turi daugiau istorinę reikšmę ir kartu parodo etnografinio pobūdžio skirtumus (tarmės). Galiausiai Aukštutinės Lietuvos [Aukštaitijos] padalijimas į Užnemunę arba suvalkiškąją, Rytinę – Kauno ir Vilniaus Lietuvą, atspindi, kalbant apie Suvalkų guberniją – politinių sąlygų skirtingumą arba, greičiau, valdymo sąlygų skirtingumą, o kalbant apie Vilniaus guberniją – jos pakraščių savybes bei sąlyginį jos etnografinio individualumo susilpnėjimą.

Pridėsiu dar porą žodžių apie Prūsų Lietuvą. Rytprūsioose ji sudaro savotišką (šiaurės rytų) pleišta, siekiantį rusų sieną bei Baltijos jūrą. Vakaruose jis priartėja prie Įsručio [Insterburgo], tačiau didžia dalimi tęsiasi išilgai Nemuno žemupio, Klaipėdos, Tilžės, Ragainės apylinkėse*. Ši sritis, nuo amžių buvusi kryžiuočių prūsų valdžioje, yra kadaise plačios, vakaruose siekiančios Vyslą, prūsų – vienos šiandien jau išmirusios lietuvių etnografinio kamieno šakos – etnografinės teritorijos dalis. Kryžiuočių nugalėti po keliasdešimt metų trukusio masinio pasipriešinimo ir didvyriškų kovų prūsai buvo sistemiškai nugalėtojų engiami ir naikinami. Bet koks jų turėtos kultūros pasireiškimas buvo negailestingai grobikų sulaužytas ir nuslopintas, ir jau XVII a. prūsų tautos likučiai išmirė. Šiandieninė Prūsų Lietuva dėl germanizacijos poveikio yra laipsniško, bet nuolatinio etnografinės lietuvių sienos traukimosi, rytų link proceso išdava. Po prūsų eilė atėjo tiems lietuviams, kurie gyveno kryžiuočių-prūsų valdų pakraščiuose. Palaužę individualios lietuvių kultūros vystymąsi, kryžiuočiai ir jų ainiai, šiuolaikiniai prūsai, savojo valstybingumo, religijos ir švietimo įtvirtinimo kelyje monopolizavo bet kokią kultūrtregerių misiją jiems priklausančioje Lietuvos dalyje. Etnografinė lietuvių erdvė palaipsniui nuo vakarų į rytus siaurėja, miestų ir jų apylinkių gyventojai toje Lietuvos dalyje gerokai germanizuoti. Be to, beveik visi gyventojai, net kaimiečiai, kurie dar nėra germanizuoti kalbine prasme, yra didele dalimi germanizuoti kitais atžvilgiais – buitiskai, kultūriškai,

* Šioje vietoje pridėsiu keletą skaičių apie Prūsų Lietuvą iš dr. Franz'o Tetznerio darbo „Die Slawen in Deutschland“, Braunschweig, 1902, 30–31. Šiuolaikinėje lietuvių-prūsų teritorijoje (žr. žemėlapi) gyvena 415 411 gyventojų; iš jų lietuviškai kalba 120 693, arba 29,1% visų gyventojų. Atskiruose pavietuose („Kreise“) gyvena lietuvių: Tilžėje 27 004, arba 38%; Šilutėje (Heidekrug) 26 362, arba 61,9%; Klaipėdoje (Merael) 24 464, arba 47,1%; Ragainėje (Ragnit) 16 324, arba 27%; Labguvoje (Labiau) 10 060, arba 30%; Pakalnėje (Niederung) 9680, arba 19,2%; Pilkalnyje (Pillkallen) 4607, arba 10%; Rytų Goldepe 450, arba 4,3*; Stalupėnuose (šiaurės vakarai) 1303, arba 3%; Insterburge (šiaurė) 440 arba 1,6%. Jeigu atmesime tris germanizuotus miestus – Tilžę, Klaipėdą ir Ragainę, tai atitinkamuose pavietuose bus; Klaipėdos 70%, Tilžės 52% ir Ragainės 33% lietuvių.

politiškai. Prūsų lietuviai vis labiau tampa prūsais, kalbančiais lietuviškai. Ši žemė davė Lietuvai žymų XVII a. lietuvių poetą Donelaitį (Donalitus) ir prof. Kuršaitį, mokslinės lietuvių gramatikos kūrėją, taip pat ten niekad nenutrūko liaudiška dainų kūryba, pirmoje XIX a. pusėje dokumentuota prof. Rėzos lietuviškų dainų rinkinyje, čia taip pat pasirodė ir vystėsi lietuviškoji periodinė spauda, tačiau prūsų lietuviai *en bloc*¹ nepasiryžo jokiai bendrai iniciatyvai ar pastangoms, nukreiptoms savarankiško kultūrinio vystymosi linkme, o pasitenkino vien mechanišku kultūrinės prūsų įtakos savinimusi. Bendros sąmoningos kultūrinės kūrybos trūkumas iki šiol yra būdingas šios Lietuvos dalies bruožas. Kai Didžiojoje Lietuvoje prasidėjo galingas atgimimo judėjimas, prūsų Lietuva prie jo nepritapo; tiesą sakant, atskiros asmenybės iš Prūsijos lietuvių tarpo telkėsi po atgimimo tautos vėliava ir bandė patraukti savo tautiečius, tačiau tie bandymai nedavė gerų vaisių ir neišsiliejo į masinį judėjimą. Nors atrodė, kad tos sąlygos, kokiomis vyko atgimimas Didžiojoje Lietuvoje, turi pagreitinti Didžiosios ir Prūsų Lietuvos bendrumą ir palengvinti jį pasiekti, nes dėl Rusijos valstybėje vykdomos priespaudos ir persekiojimų pagrindiniai atgimimo proceso židiniai telkėsi Prūsų Lietuvos teritorijoje, tačiau palankių išorinių sąlygų nepakanka ten, kur trūksta realių jungčių konkrečiuose gyvenimiškuose santykiuose. Prūsų Lietuvos skirtingumas pasireiškia ne vien jos kultūrine ir politine germanizacija, bet ir tuo, kad ji yra protestantiška, kai tuo tarpu visa Didžioji Lietuva yra beveik vien katalikiška; istorinis jos buities sąlygų atskirumas radikaliai atplėšė ją nuo pagrindinio tautos kamieno².

Kultūrinė ir etnografinė lietuvių tautos būklė atgimimo išvakarėse

Etnografinė lietuvių liaudis gyvena anksčiau aprašytose ribose. Tautinio atgimimo išvakarėse ji vis tik nesudarė tokios susikristalizavusios tautinės visumos, kokią matome šiandien. Visi politinių ir kultūrinių sąlygų ir svetimų įtakų poveikio skirtumai lietuvių liaudį veikė gerokai aštriau ir labai ją skaidė. Tik kaimo liaudis išlaikė savąjį etnografinį individualumą. Šlėkta ir ypač didikai bei miestų ir miestelių gyventojai arba visai prarado savo lietuviškas etnografines savybes, arba vis labiau jų neteko.

Stipri ir išraiškinga lietuviškos kultūros plėtra buvo sustabdyta, tiesą sakant, dar Lietuvos istorijos priešaušryje kartu su Didžiųjų Kunigaikščių valdžios įsigalėjimu ir lietuviškojo valstybingumo įsitvirtinimu. Šis valstybingumas buvo gynybinio pobūdžio, tai buvo gynybinė reakcija į Lietuvos kaimynų antpuolius. Lietuviškasis valstybingumas, kuris kristalizavosi ir grūdinosi gynybinėse kovose už savo būtį, pareikalavo „liūto dalies“ tautos kūrybinių jėgų ir sukonzentravo savyje didžiausią dalį tautos gyvybingumo. Staigus Lietuvos valstybės išaugimas buvo ypatingo tautos kūrybinės energijos sutelkimo išraiška, o Lietuva apsigynė nuo betarpiško kaimynų antplūdžio tik didelių tautos pastangų ir sustiprėjusios Didžiųjų Kunigaikščių valdžios dėka. Didžiųjų Kunigaikščių valdžios augimas rėmėsi feodalinė gynybinės atskirų valdžios grandžių tarpusavio priklausomybės sistema. Kūrybinė tautos, kurios valdovu ir atstovu tapo Didysis Kunigaikštis, energija, nukreipta į valstybingumo organizaciją, kartu su gynybinėmis funkcijomis pradėjo išsikrauti grobikiškoje valstybės ekspansijoje mažiausio pasipriešinimo kryptimi. Neatlaikiusi šio spaudimo krito Vakarų, o netrukus ir Pietų Rusia, Mažoji Lenkija taip pat pajuto lietuviškų antpuolių jėgą. Iš

¹ visi kartu (pranc.). – Ž. N.

² Lietuvių skaičius (Lietuvos ribose) nėra galutinai nustatytas. Turbūt tiksliausias būtų skaičius, paimtas iš rimto šaltinio – enciklopedinio Brokhauso ir Efrono žodyno (XVII, 828) – anot kurio, iš viso lietuvių yra 2 438 825 (tai yra vienas kukliausių apskaičiavimų).

Kai dėl lietuvių emigracijos, tai ji gausiausia Jungtinėse Šiaurės Amerikos valstijose; ten lietuvių yra apie ½ milijono (Fr. Tetzner, 28 ir lietuvių periodika). Anglijoje yra du lietuvių centrai – Londonas ir Glazgas. Rusijoje didesnės organizuotos lietuvių kolonijos yra Rygoje (iki 30 000), Liepojoje (iki 15 000), Peterburge (30–40 000). Odesoje (5–7000), Maskvoje (iki 2000); tuose miestuose yra lietuvių tarusavio pagalbos draugijos, dramos ir dainų draugijos ir pan. (žr. lietuvių periodiką).

kūrybingos ir besiorganizuojančios j ūkines gyvenvietes tautos, Lietuva tapo užkariautojų valstybė nuo Baltijos iki Juodosios jūros. Nuo tada ji savąją kultūrą išlaikė statišką – išreikštą savojoje senovinėje pagonybėje, mitologijoje, papročiuose, dainose. Bet kultūrinio vystymosi eiga buvo sutrikdyta, kūrybinė energija buvo panaudota valstybės ekspansijai. Staigus valstybės išaugimas sumažino jos atsparumą išorinėms įtakoms. Krikščionybė, tikėjimai, svetimos tradicijos spraudėsi į ją per tas valstybes, kurios dėl gynybinių funkcijų į ją įaugo; kunigaikščių dvarai, didesni feodalai ir vietininkai, taip pat miestai tapo svetimų įtakų atsparos taškais.

Krikščionybės priėmimas ir valstybinis suartėjimas su Lenkija tomis sąlygomis toliau stūmė Lietuvą lietuviškojo kultūrinio individualumo susilpnėjimo kryptimi. Savarankiška kultūrinė lietuvių kūryba jau buvo susilpninta, ir tolesnę jos raidą jau buvo paveikę gana daug svetimybų. Žlugus pagonybei, kurioje kristalizavosi žymi dalis lietuviškos kultūros laimėjimų (visa tikėjimų sfera, pasaulėžiūra, etika, santykių tarp žmonių bei žmogaus ir gamtos taisyklės ir formos, taip pat vidinio žmogaus santykio su savo valia, veiksmais, akstinais bei pareigomis apibrėžimas), kultūrinis (lietuvių individualumas turėjo dar labiau susilpnėti. Krikščionybė, kuri atėjo į Lietuvą iš Lenkijos, taip skyrėsi nuo lietuvių liaudiškos pagoniškos kultūros visumos, jog pradžioje lietuviai turėjo pergyventi ilgą persilaužimo procesą, tam, kad galėtų visiškai įsiliesti į krikščionybę ir priderinti prie jos tolesnį savo tautinį vystymąsi. Bet kartu su krikščionybės priėmimu prasidėjo lenkų valstybingumo ir lenkų kultūros poveikis Lietuvai, kol ji pati dar nesugebėjo įvykdyti savo vidinio persilaužimo. Į Lietuvą plačia srove plūstanti lenkų kultūra, gerai priderinta prie krikščionybės, susidūrė su lietuvių pagoniška kultūra, kurios vystymasis jau buvo susilpnintas ir kuri, įvedus krikščionybę, buvo išstumta iš senojo savo vystymosi kelio ir nesugebėjo greitai prisitaikyti bei pasisavinti naujų ir jai svetimų krikščionybės elementų. Ir štai tokiose sąlygose labiausiai į kultūrinę plėtrą linkusi tautos dalis, t. y. dauguma aukštosios bajorijos, taip pat miesčionys, nebegalintys savyje suderinti lietuviško pagoniško kultūrinio pagrindo su ateinančia krikščioniška lenkiška kultūra, paprasčiausiai sugėrė į save naujas įtakas, nenustatydamijokios jungties tarp»jtįir savo senojo kultūrinio pagrindo, ir dėl to nutautėdami. Tuo tarpu mažiau kultūriškai išprusę tautos elementai, žemdirbiai, miškų bitininkai, valstiečiai, girių ir tolimų sodybų gyventojai, visa Žemaitija, mažiausi miesteliai ir net smulkūs bajorai – visa ši masė liko artimesnė pagonybei ir tik per keletą amžių sunkiai įsisavino krikščioniškosios kultūros vertybes. Krikščionybė galėjo būti lengviau liaudies pripažinta apeigose, išoriniame kulte, priimant Dievo ir šventųjų vardus, bet daug sunkiau galėjo įeiti į žmonių vidinį pasaulį, psichiką, pasaulėžiūrą, etiką ir gyvenimo būdą. Nes juk religija – tai ne vien metafizika ir kontempliacija, tai visa žmogaus, ypač pirmųkščio, mąstymo ir psichikos sfera, jo sąžinė ir visa sąmoninga veikla. Galima buvo užgesinti šventąją ugnį, iškirsti garbinamus ažuolus ir dievų gojus, išvartyti stabus, o pagoniškas šventoves paversti krikščioniškomis bažnyčiomis, bet negalima buvo pakeisti viso liaudies psichikos turinio. Iš šventovių išvartyta pagonybė išliko papročių, plačiaja to žodžio prasme, sferoje. Krikščionybė turėjo būti pirma asimiliuota, turėjo pamažu persunkti žmonių psichiką ir prisitaikyti prie esamo kultūrinio pagrindo.

Kol įvyko galutinė lietuvių kultūrinė krikščionybės akceptacija ir dėl to tapo galima tolesnė kultūrinė kūryba, aukštieji lietuvių luomai, taip pat ir labiau į kultūrinį gyvenimą linkę liaudies atstovai, ėmė vis labiau pasiduoti krikščioniškos lenkiškos kultūros įtakoms. Nutautėjimo procesą lengvino lietuviško kultūrinio pagrindo susilpnėjimas žlugus pagonybei ir tuo pačiu metu sustiprėjus išorinei lenkų įtakai. Vidutiniuose ir žemiausiuose liaudies sluoksniuose pagoniškoji kultūra nemirė kartu su oficialiu pagonybės, kaip religijos, panaikinimu; ji išliko papročių sferoje, ir tai įgalino žmones laipsniškai ir lėtai priimti krikščionybę, išsižadant savo individualumo. Aukštuosiuose luomuose ir didžiuosiuose miestuose, priešingai, pagoniškoji kultūra jau buvo pakirsta, pasiduodant krikščioniškos kultūros įtakoms, dar prieš oficialųj Lietuvos pakrikštijimą; riteriški papročiai, pagrindiniai valstybinės organizacijos bruožai,

gyvenimo būdas ir tvarka, namų butis – visa tai jau buvo paženklinta tuometinės krikščioniškosios kultūros šablonu. Taigi tos klasės greitai pasidavė dominuojančiai lenkų įtakai, kuri kartais visiškai užgoždavo silpnus ir skurdžius lietuviškos kultūros elementus ir suteikdavo jiems iš esmės lenkišką pobūdį. Kai dėl lietuvių bajorijos, tai lygiagrečiai su kultūrinėmis sąlygomis, skatinančiomis polonizacijos procesą, nemažą vaidmenį suvaidino politiniai luomų interesai. Lietuvių valstybinė organizacija rėmėsi feodalinės priklausomybės principu, kai pačioje hierarchijos viršūnėje buvo galinga ir patriarchalinė Didžiųjų Kunigaikščių valdžia. Teisė valdyti turtą, palikimo teisė, net giminės vidaus problemų sprendimai buvo riboti ir tam tikru laipsniu priklausė nuo hierarchinės kunigaikščių valdžios. Tuo tarpu Lenkijoje politinė ir teisinė padėtis buvo visiškai kita. Vos stiprėjanti bajoriškoji demokratija Lenkijoje atidavė į bajorų rankas valstybę, kuri realizavo visas jų luomines aspiracijas ir poreikius. Taigi kai Lietuva faktiškai susijungė su Lenkija po Jogailaičių herbu, Lietuvos bajorai karštai parėmė lenkiškąsias valstybinės unijos tendencijas, nepaisydami lietuviškųjų magnatų, kurie mažų mažiausiai nenorėjo visuotinės bajorų lygybės ir valstybinės valdžios perėjimo į bajorijos rankas. Lietuvių-gudų¹ magnatai tuo metu tapo savarankiško lietuviško valstybingumo gynėjais; jie norėjo verčiau išlaikyti senąją valdžią su feodoline hierarchine bajorų priklausomybe, kuri garantavo jų įtakos išsaugojimą, negu sutikti, kad būtų įvesta bajoriškoji demokratija lenkiško valstybingumo tendencijų pavyzdžiu, kuri valdžios prasme sulygintų su jais visus bajorus. Lenkija turėjo gerą masalą Unijai įvykdyti, kurį ir išnaudojo, pasiūlydama lietuvių bajorams lenkų bajorų herbus ir visas jų privilegijas. Lietuvių bajorai buvo linkę organizuotis pagal lenkišką šlėktų tipą. Įvykdžius Uniją, kurioje vyravo anksčiau minėtos tendencijos, lietuvių bajorija ne tik kad nepuoselėjo valstybiškai separatistinių nuotaikų, bet veržėsi siūlomo lenkiško modelio link tuo stipriau, kuo labiau jis tolimo juos nuo senojo hierarchinio principo ir stiprino išplėstas jų teises. Žinoma, kad ši tendencija buvo įtakojama bendro lietuvių bajorijos lenkėjimo proceso. Tai buvo dar vienas svarbus aspektas, sąveikaujantis su jau minėtais grynai kultūriniais elementais. Lietuvių bajorija, pasiduodama krikščioniškoms lenkiškoms kultūrinėms įtakoms, silpstant lietuviškos kultūros gyvybingumui, kartu vadovaudamasi politiniais aspektais ir luominiu instinktu, vis labiau linko į Lenkiją ir polonizavosi politiškai bei kultūriškai. Tam tikras lietuviško valstybingumo akcentavimas, kuris tarp bajorijos kartkartėmis pasireikšdavo, nebuvo separatinio pobūdžio – tai buvo protestas prieš Karūnos bajorijos materialinių turtų Lietuvoje savinimąsi, buvo išimtinės teisės į visas krašto gėrybes išsaugojimo išraiška. Politine prasme lietuvių bajorija visada buvo nuosekli lietuvių ir lenkų valstybingumo gynėja.

Tačiau kultūrinė ir kalbinė lietuvių bajorijos polonizacija negalėjo įvykti tuoj pat po Unijos. Pažymėjau, kokios bendros sąlygos ir kokie bendrieji veiksniai apibrėžė bajorijos lenkėjimo proceso pradžia. Tai vis dėlto buvo ilgalaikis procesas, o ne akimirkos reikalas. Net didikai ir magnatai ne iškart atsisakė lietuvių ar baltarusių kalbos. Ne tik prieš Uniją, bet dar ir kurį laiką po jos lietuvių kalba, jau atmiešta baltarusizmu, išliko vartojama didikų tarpe. Tik XVII a. lietuvių kalba galutinai išnyksta iš kasdieninio vartojimo didikų rūmuose ir tuo pat metu nustojama vartoti visuose dokumentuose*.

Vidutinė ir smulkioji lietuvių bajorija, ypač gyvenanti iš žemės etnografinėje Lietuvos teritorijoje ir mažiau susijusi su aukštųjų valstybinių pareigų vykdymu ir viešuoju visuomenės gyvenimu, nors ir būdama labiau už magnatus politiškai, visuomeniškai ir ekonomiškai suinteresuota valstybinės unijos su Lenkija įgyvendinimu bei stiprinimu, vis dėlto ilgiau išlaikė lietuviškąjį individualumą ir protėvių kalbą. Rytinėse etnografinės Lietuvos srityse lietuvių kalba bajorijos tarpe pradėjo nykti greičiau, nes

¹ Čia ir toliau taip vėrčiame M. Rōmēno plėtojamą sąvoką „ruski“ kurią jis taiko LDK priklausiusių Rusios žemių gyventojų tapatybei apibrėžti. Pažymėtina, kad Rōmeris veikale vartoja, aiškiai jas skirdamas, šias sąvokas: „ruski“ (gudiškas, gudų), „rosyjski“ (rusiškas, rusų) ir „bialoruski“ (baltarusiškas, baltarusių).

* Ko gero, paskutinis lietuviškai rašytas dokumentas bus laiškas, Lietuvos atstovų rašytas iš Baltosios Cerkvės [Біла Церква], kur jie buvo suvažiavę tartis su Chmelnickio atstovais; laiško autoriais buvo: Adomas Kisielius, Kijevo vaivada, Jurgis Chlebavičius, Smolensko vaivada, Vincentas Gansevskis, Didžiojo Kunigaikščio stalininkas, ir Mykolas Kosauskas, Braclavo pateisėjis. (žr. lietuvišką dvisavaitinį leidinį „Lietuvis“, 1907 03 01 (15), Nr. 5, p. 77).

prie to prisidėjo bajorų imigracija į šią Lietuvos dalį – ar dėl giminystės ryšių, ar dėl žemės dovanojimo, ar tai buvo tiesiog kolonizacija. Tokiu būdu, pavyzdžiui, Lietuvos šiaurės rytuose apsigyveno daug šeimų iš Infliantų, kurios yra vokiečių ar netgi švedų kilmės ir kurios ieškojo prieglobsčio nuo politinės suirutės savajame krašte, o po to ėmė tarnauti Abiejų Tautų Respublikai [toliau – Respublikai – Ž. N.]. O pietryčiuose apsigyvendavo dažniausiai gudų ir lenkų bajoriškiosios giminės, be to, lenkiškosios dar apsigyvendavo ir Užnemunėje. Labiausiai prisirišusi prie lietuvių kalbos ir papročių išliko Žemaitijos bajorija, iš kurios XIX a. atsirado lietuvių atgimimo *les précurseurs*¹ ir karštų Lietuvos mylėtojų, tokių kaip Dionizas Poška ir Simonas Daukantas. Paskutiniai įvykiai prieš Respublikos padalijimus ir laikotarpis po padalijimų sustiprino politinio ir tautinio bajorijos susiliejimo su Lenkija procesą. Respublikos pastangos XVIII a. įveikti nuopuolį, didelis politinis atgimimas, prasidėjęs Stanislovo epochoje, negalėjo likti palankus valstybinei-sritinei diferenciacijai. Politinės nepriklausomybės praradimo akivaizdoje dedamos pastangos radikaliai reformuoti šalį reikalavo jėgų ir valios bendrumo. Dviejų tautų, sujungtų valstybių unija, lygybės idėja ėmė užleisti vietą vieningo ir bendro valstybingumo, kuriam iškilusi grėsmė, idėjai. Vieningos valstybės – Abiejų Tautų Respublikos – sūnūs ir piliečiai kartu turėjo stoti į jos pertvarkymo ir perstatymo darbą. Taigi tuo metu tarp patriotinių jėgų, Ketverių metų Seimo reformų partijos veiksmuose aiškiai kristalizuojasi *vieningos tautos* idėja, kuri pakeičia seną istorinį *Abiejų Tautų* principą. Pastarasis principas laikomas istorine atgyvena, jis išlieka tik rudimentiniu pavidalu ir išreiškia įvykusios tautinės formacijos proceso formulę. Iš esmės ten jau nebėra dviejų savarankiškų tautų, o yra tik viena lenkų tauta, kurios dalį sudaro lietuviai. Ši formacija įvykdyta ne agresija, bet lietuvių bajorijos natūralios politinės evoliucijos, kurią paspartino valstybingumo krizė, būdu, o jos išraiška yra bendro politinio valstybinio organizmo atgimimas. Nes bet koks atgimimas priklauso būtent nuo visų vidinių procesų, iki tol buvusių tendencijų stadijoje, išryškavimo bei jų tarpusavio suderinimo ir pavertimo konkrečia realybe. Respublikos valstybinis pertvarkymas rėmėsi vidine vienybe ir tautine politinių organizacijų tapatybe. Pirminis valstybės dvilypumas tapo atgyvena. Po padalijimų sekę įvykiai lietuvių bajorijos tarpe stiprino būtent šį procesą. Visos bendros pastangos ir veiksmai rėmėsi Stanislovo epochos politinėmis tautinio atgimimo tradicijomis, kuriose susikoncentravo tautos gyvybingumas. Šiuo požiūriu lietuvių ir lenkų dvilypumas galėjo būti tik vidaus klausimas, bet negalėjo liesti pačios politinės ir tautinės egzistencijos, kurios suvokimas šios tradicijos rėmuose buvo vienalytis. Šis suvokimas galėjo keistis tik kartu su demokratizacijos plėtra, visuomenės gyvenime pasirodžius naujiems liaudies elementams, kurie per amžius buvo atrofijos būsenoje ir betarpiškai aukščiau minėtos tautinės formacijos procese nedalyvavo.

Tačiau politinis lietuvių bajorijos vystymasis lenkiško tautiškumo linkme nereiškė visiško kultūrinio ir tautinio susitapatavimo. Polonizacijos procesas sparčiai vyko tiek aukštosios bajorijos, aristokratų sluoksniuose, kuriuose atsispindėjo ir visos europietiškosios kultūros tendencijos, tiek ir vidurinėsios bajorijos, tarp dvarininkų – intensyviau pietuose ir rytuose, mažiau Žemaitijoje. Tačiau apskritai kultūrinė polonizacija buvo ne tokia absoliuti, kaip politinė. Etnografinis lietuviškas pagrindas, gudiškų įtakų priemaiša, skirtingos buitinės sąlygos net ir polonizuotą bajoriją gerokai skyrė nuo lenkiško kultūrinio etnografinio tipo. Kuo toliau į šiaurės vakarus, Žemaitijos ir jos apylinkių link, kuo smulkesnė „sermėginė“ bajorija, tuo pamatysime didesnę giminystę ir artimumą etnografiniai lietuvių liaudžiai.

Smulkioji bajorija Lietuvoje yra gana gausi; kai kuriose vietovėse ji sudaro glaudžias kolonijas, arba vadinamąsias „akalicas“, – vienkiemius; tokioje „akalicoje“ gyvena keletas bajorų arba kartais visa bajoriška giminė, išsišakojusi po mažus palivarkus-sodybas, iš čia ir pavadinimas „sodybinė bajorija“. Be to, daug bajorų yra vidutinių ir smulkių žemės nuomininkų, dvaro raštininkų, ekonomų, „rašytojų“, „laiškininkų“ ir t. t.; nemažai yra bajorų „iš tradicijos“, t. y. tokių, kurie oficialiai bajoriškųjų teisių

¹ Pranašai (pranc.) – Ž. N.

nebeturi, nes nesugebėjo dokumentais įrodyti savo kilmės, tačiau išlaiko savo bajorii kumo tradicijas, perduodamas iš tėvo sūnui, ir laiko save aukštesniais už aplinkinius kaimiečius. Visos šios smulkios bajorijos grupės, gyvenančios tarp grynai lietuviškos kaimietiškos liaudies ir bendraujančios su ja kasdieniame gyvenime teikiant abipuses paslaugas, vis dėlto laiko save daugiausia lenkais ir vartoja lenkų kalbą tiek namuose, tiek tarpusavyje; lenkų kalba yra jiems gero tono (gerų manierų) bruožas, tam tikro aristokratiškumo, aukštesnės kultūros ženklas. Tačiau lenkų valstietis toje kalboje sunkiai atpažintų savąją lenkų kalbą; tai yra keistas slaviškų ir lietuviškų žodžių mišinys, be to, lenkiški žodžiai dažnai yra iškraipomi gudiškų ir rusiškų skolinių, o sakinių skyryba ir skiemenų bei žodžių kirčiavimas yra tipiškai lietuviški. Ši bajorija nėra visuomeniškai vienybė, dalijasi į savas kategorijas; gyvenantys glaudžiose kolonijose ir „akalicose“, dvaruose einantys ekonomų ir raštininkų pareigas sudaro aukščiausią kategoriją, daugiau vartoja lenkų kalbą, nenoriai bendrauja su valstiečiais ir rečiau jungiasi su jais vedybiniais ryšiais. Šis kastiškumas vis tik negali jų apsaugoti nuo aplinkos poveikio, su kuria jie yra susiję tūkstančiais kasdienių poreikių, ekonominių situacijų bei savo tiesioginės veiklos ryšiais. Smulkiabajoriai dar labiau skendi toje aplinkoje, jungiasi su kaimiečiais vedybiniais ryšiais, bendrauja su jais ne tik iš pareigos, jų kvazilenkų kalba yra jiems ištaigingumo ir noro pasipuikuoti požymis, jos mokėjimą laiko savo tradicine, iš kilmės išplaukiančia pareiga, savo kastos ženklu; ne visada galėdami namie vartoti lenkų kalbą, stengiasi vaikus nors poterių mokyti lenkiškai, ir kartais iš to išeina keisčiausios situacijos. Pateiksiu šia proga faktą, kurio liudininku pats buvau; jaunuolis, gyvenantis viename Zarasų pavieta dvare, kurio motina buvo bajorė, lenkų kalbos beveik nemokėjo, bet kunigo egzaminuojamas, kalėdojimo metu poterius kalbėjo lenkiškai, kas turėjo būti jo bajoriškos kilmės (iš motinos pusės) bruožas; kunigas, klausęs poterių, pertraukė jį, pasišaukė ponią liudininkę ir paprašė paauglio pakartoti poterius; vargšelis pradėjo mechaniškai berti: „Tikiu į Dievą Tėvą Visagalį, dangaus ir žemės nuodytoją (sic!)...“ nieko čia nepadarysi, tas vargšelis vis vadino Dievą „dangaus ir žemės nuodytoju“, užuot vadinęs, kaip kad turėtų būti, „dangaus ir žemės sutvėrėju“¹; ar jį taip motina bajorė, pati gerai lenkų kalbos nemokėdama, išmokė; ar pats kažkur vaikystėje išgirdo žodį „nuodytojas“, kuris jam įsirėžė į atmintį ir dėl tarties panašumo susimaišė su žodžiu „sutvėrėjas“, ir, galų gale, įprato, nesuprasdamas žodžių reikšmės, poteriuose kartoti „nuodytojas“.

Ir vis dėlto visų kategorijų smulkioji bajorija per daug neišsiskiria iš etnografinės aplinkos. Liaudiški papročiai, prietarai ir tikėjimai įsisunkė į smulkiabajorių psichiką ir laikosi ten, ko gera, atkakliau nei pačių kaimiečių sąmonėje. Apskritai, smulkioji bajorija yra konservatyvusis visuomenės elementas, prisirišęs prie tradicijos ir teikiantis daug svarbos kastų principui. Negalima kategoriškai nuspręsti, ar smulkioji bajorija etnografiškai priklauso lenkams, ar lietuviams. Apskritai, kalba jie geriau lietuviškai nei lenkiškai, ir nors žymi dalis, ypač rytuose ir ypač iš aukštesniųjų smulkiosios bajorijos kategorijų, namuose vartoja lenkų kalbą, tačiau tai yra savotiška šnektą, turinti lituanizuoto slavizmo bruožų; tikėjimai, prietarai, papročiai, kasdienės buities kultūra – visa tai turi ryškų lietuvišką charakterį; tačiau smulkiosios bajorijos tarpe neabejotinai gyvos legendos ir istorinės tradicijos, siejančios ją su lenkiškumu; vis dėlto jos trauka prie lenkiškumo paaiškinama greičiau kastinės tradicijos principais, nei jos esminiu kultūros ir papročių turiniu.

Tokia buvo etnografinė lietuvių bajorijos būklė prieš Lietuvos tautinio atgimimo pradžią, maždaug tokia ji išliko ir iki šiol. Visos bajorijos polonizacijos procesas nebuvo tolygus; žemvaldžiai jau buvo iš esmės polonizuoti; o smulkioji bajorija reprezentuoja etnografiškai lietuvišką kultūrinę atmainą, atmieštą polonizacijos įtaką. Be to, reikia įvertinti polonizacijos proceso laipsniškumą, akivaizdžiai pasireiškiantį einant iš rytų ir pietų į šiaurę ir vakarus.

Be bajorijos, polonizacijos procesas palietė ir Lietuvos miestus. Pirmiausia čia reikia paminėti Lietuvos sostinę Vilnių. Išskyrus žydus, Vilniaus gyventojų dauguma šiuo metu – lenkai, Vilnius yra kultūrinė lenkų

¹ Fonetinis žodžių *truciciel* – „nuodytojas“ ir *stworzyciel* – „kūrėjas, sutvėrėjas“ panašumas. – Ž. N.

sala lietuviškoje teritorijoje. Dominuojanti krikščionybę išpažįstančių Vilniaus gyventojų kalba yra lenkų, kultūrine prasme šie gyventojai turi raiškiausių lenkiškumo bruožų iš visų polonizuotų Lietuvos tautinių elementų. Nes čia lenkų kultūros įtaką buvo galingiausia, jos spinduliavimas čia koncentravosi ir iš čia sklido po šalį. Vilnius XIX a. pradžioje tapo netgi pagrindiniu lenkiškos kultūros centru, telkiančiu lenkų tautos kultūrinę kūrybą. Jis peraugo savąją metropoliją ir tapo ištisa epocha Lenkijos kultūros istorijoje, davė jai skambiausių vardų ir garsenybių. Kiti didesnieji Lietuvos miestai, tokie kaip Kaunas, Panevėžys, Šiauliai, Ukmergė, taip pat buvo labai nutautėję, tačiau kur kas mažiau nei Vilnius; tuose miestuose nutautėjimas palietė akivaizdžiausią etnografinį bruožą – kalbą, tačiau liaudies kultūros visumos, jos papročių, buities ir t. t., giliau nepasiekė. Būdinga ir gausiausia Lietuvos miestų ir miestelių gyventojų dalis yra žydai; be jų yra negausi profesinė inteligentija, miesčionys ir amatininkai. Šalyje, kur menkai teisvystyta pramonė, darbininkų yra palyginti nedaug, ir sudaro juos arba žydai, arba iš kaimų suvažiavę lietuviai. Miestų amatininkai krikščionys visados palaikė tam tikrus kontaktus su lietuvišku kaimu ir todėl, net namie kalbėdami lenkiškai, visiškai neparado savo etnografinių ir kultūrinių savybių, siejančių juos su lietuvių liaudimi. Labiausiai polonizuotas iš tų miestų buvo Kaunas, kur polonizacijos procesas apėmė priemiesčius ir net miesto apylinkių kaimus. Tuo tarpu Panevėžys, Ukmergė, Šiauliai, Užnemunės (Suvalkų) paviety miesteliai buvo polonizuoti labiau paviršutiniškai, dažniausiai tai apsiribojo laužytos ir darytos lenkų kalbos vartojimu. Dar labiau akcentuojant etnografinę jų priklausomybę Lietuvai tą patį galime pasakyti apie pavietų ir didesnius Žemaitijos, Užnemunės ir Kauno Lietuvos¹ miestelius. Kai dėl mažųjų miestelių, tai jų gyventojai buvo beveik vien žydai, o negausūs krikščionys visiškai susitapatindavo su juos supančia aplinkine liaudimi. Labiau nutautėję buvo Vilnijos miestai ir miesteliai; Lydos ir Ašmenos apylinkių netgi kaimo gyventojai pasidavė polonizacijai – subaltarusėjo; Trakai ir Švenčionys, nors dar apsupti lietuviškų kaimų gyventojų, tautine prasme turėjo visus laipsniškam nutautėjimui pasiduodančius paribio teritorijos miestų bruožus.

Kitataučiais Lietuvoje laikytini: visų pirma žydai, labai gausiai apgyvendinę miestus ir miestelius; toliau rusai, kurių dauguma yra sentikiai ir kurie yra išsibarstę po visą kraštą ir tik kai kur, ypač rytuose, Zarasų paviety, sudaro glaudžias kolonijas; XIX a. valdžia kelis kartus nesėkmingai bandė inicijuoti dirbtinį rusų pravoslavų valstiečių apgyvendinimą, be to, esama negausių rusų žemvaldžių; rusų valdininkai, kurie yra svetimas krašto elementas ir neturi jokių ryšių su vietos liaudimi; vokiečiai, atvykę iš Prūsijos į Užnemunę ir vėliau į Žemaitijos pasienį; latviai Kuršo pasienyje, Telšių, Šiaulių, Panevėžio ir Zarasų pavietuose; pagaliau negausūs, bet labai tvirtai besilaikantys savojo kultūrinio ir religinio savitumo totoriai, daugiausia gyvenantys Vilnioje, ypač Trakų paviety – tai nuo Vytauto žygio laikų ten apgyvendintų totorių belaisvių tiesioginiai palikuonys.

Anksčiau išvardintos kitataučių grupės neturi jokios įtakos etnografiniam krašto gyventojų charakteriui; tai svetimkūniai, tai kolonijos etnografiniame Lietuvos kūne, neturinčios augimo tendencijų ir nutautinimo veiksmo vaidmens. Sąmoningai nepriskiriu kitataučiams lietuviškų sulenkėjusių tautinių elementų, bajorų ir krikščionių miestiečių, kadangi iš esmės tai nėra svetimi elementai; istoriškai dažniausiai jie yra kilę iš to paties etnografinio pagrindo ir kamieno, iš kurių yra kilusi visa šio krašto liaudies masė, be to jie yra su ta liaudimi susiję glaudžiais bendros krašto kultūrinės raidos ryšiais. Būtent dėl šio savo artimumo liaudžiai sulenkėję elementai galėjo daryti jai stipresnį negu svetimtaučiai ir ilgalaikį poveikį ir tapdavo tolesnio polonizacijos plitimo veiksmu. Lietuvos lenkai negali būti laikomi svetimu ar nečionykščiu tautiniu elementu, negali būti laikomi kolonistais, kaip, pavyzdžiui, vokiečių baronai Latvijoje ir Estijoje; jų ryškesni ar ne tokie ryškūs lenkiškos kultūros bruožai yra rezultatas istorinio proceso, kuris nevienodai veikė skirtingus lietuvių tautos sluoksnius ir suskaidė ją į skirtingas kultūrinės grupes.

¹ M. Römeris savo darbe vartoja terminą „Litwa Kowieńska“ konkrečiam Lietuvos regionui apibrėžti – Ž. N.

Gryniausias etnografinio lietuvio tipas išliko Lietuvos kaime. Per amžius susiklosčiusios valstiečių gyvenimo sąlygos mažiausiai skatino jų kultūrinį vystymąsi. Tuo metu, kai kiti visuomenės sluoksniai pasiduodavo abipusio įtakojimo procesui, valstietija liko uždara, sudarė labiausiai įvietintą ir nepajudinamą visuomenės ląstelę. Bajorija atliko gynybinę ir aukščiausios valstybinės valdžios vykdymo funkciją, dėl to ji buvo politinis krašto veiksnys, jos turtinė padėtis darė ją labai įtakingą ir reikšmingą. Valstybinis organizmas buvo jos paslaugoms, ji turėjo visas sąlygas ir priemones kultūriniam vystymuisi. Miesčionija dėl savo veiklos pobūdžio ir gyvenamos vietos taip pat buvo linkusi priimti įvairias įtakas, linkusi į kultūrinį vystymąsi.

Tuo tarpu prie vienos vietos pririštas valstietis, priklausantis nuo dvarininko ir esantis žemės ūkio darbo jėga, buvo labiausiai izoliuotas nuo išorinių įtakų, beveik nebendraudavo su miestu už savo parapijos ribų, o su bajorais, su kuriais betarpiškai susidurdavo, paprastai aptardavo tik kasdienius ūkio reikalus. Tiesa, per bajorus sklido tam tikra kultūrinė įtaka, bent jau ūkio ar kasdienės buities sferoje, bet ji buvo pernelyg menka, lyginant su kitų luomų kultūrinio vystymosi visuma. Taigi valstietis buvo didžiausio kultūrinio pastovumo elementas, buvo gyvas paprotinės kultūros bei praėjusių kartų kalbos įpėdinis ir saugotojas, buvo tradicijos puoselėtojas, tautos praeities reiškėjas. Lietuvoje valstietis tuo labiau išlaikydavo savyje tautos praeitį, jos tradicijas, kalbą, papročius, kuo daugiau kitų luomų kultūra pasiduodavo svetimųjų įtakai, vis labiau toldama nuo savo etninio pagrindo. Tas kitų luomų nutolimas nuo savojo pagrindo tolino juos ir nuo valstiečių bei sunkino kultūros vertybių skverbimąsi iš aukštesniųjų luomų į žemesnius. Tokiu būdu vyko tautos susidvejinimas, kuris laikui bėgant tik gilėjo. Tarpusavio ryšys tarp aukštųjų ir žemesniųjų luomų silpo proporcingai gugantiems skirtumams. Valstietis negalėjo įsisavinti sulenkėjusių visuomenės elementų kultūros laimėjimų, kadangi tie laimėjimai nebuvo glaudžiai susiję su jo etniniu pagrindu, nebuvo betarpiška jo emanacija. Paliktas pas sau, vis labiau izoliuotas nuo kitų luomų kultūrinio proceso, valstietis perėmė naujai priimtos krikščionybės vertybes, savaip susiedamas jas su savo senos pagoniškos kultūros reliktais.

Per daugelį amžių senosios lietuvių kultūros elementai, glaudžiai tarpusavyje susieti ir turintys savo išraišką pagonybėje, buvo išstumti iš aukštesniųjų luomų savimonės stiprių ir plačių krikščioniškos-lenkiškos kultūros pradų, bet išliko žemuosiuose tautos sluoksniuose. Svetimų kultūrinių pradų poveikis, kiek jis pasiekdavo liaudies psichikos sferą, buvo ribojamas menko bendro kultūrinio valstiečio-baudžiauninko išsivystymo lygio. Visas milžiniškas liaudies sielos pasaulis, pasireiškiantis tikėjimuose, papročiuose bei įpročiuose, dainų kūryboje, kalboje, moralės normose, grožio sampratoje ir t. t... – žodžiu, visa vadinamoji liaudies kultūra čia buvo tvirta ir pastovi, einanti kaip palikimas iš kartos į kartą. Gilus perversmas krikščionybei pakeičiant pagonybę čia įvyko pamažu ir organiškai, jis apėmė keletą kartų, sulydydamas naująsias vertybes su senosios kultūros turiniu.

Visose tautose kaimo liaudis išraiškingiausiai atstovauja tai objektyviai istorinei tradicijai, kuri potencialiai glūdi kalboje, padavimuose ir dainose, papročiuose, visoje liaudies pasaulėžiūroje, sudarančioje valstiečio psichikos ir kultūros turinį ir tiesiog mechaniškai pasireiškiančioje jo veikloje bei darbuose. Liaudyje slypi potencinė tautos jėga ir turinys. Išlaisvinta iš globos vystyklų ir pribrendusi savarankiškiems poelgiams, liaudis visada savo veiksmais realizuos tai, kas joje yra užkoduota.

Lietuvis valstietis, žinoma, negalėjo išvengti įvairių išorinių įtakų. Be abejo, polonizacija, kuri intensyviau veikė bajoriją ir miesčionis, tam tikru mastu veikė ir jį. Tik ji pasiekdavo valstietį ne betarpiškai, bet per sulenkėjusius aukštesnius visuomenės elementus. Priklausomybė nuo dvaro, artimi kontaktai su smulkiaja šlėkta, dvasininkų įtaka, įvairiausi kiti keliai, kuriais lenkiškos kultūros įtaka sklido po šalį, pasiekdama ir liaudies mases, veikė lietuvių valstiečių psichiką. Tačiau ta įtaka pasiekdavo juos tokia negausi ir taip atskiesta, kad kontaktuodama su liaudiškąja kultūra, nepaskandindavo jos

savyje, bet, atvirksčiai, pati joje skendo ir asimiliavosi. Užduotis, kurios po krikščionybės priėmimo nesugebėjo išspręsti bajorija, buvo išspręsta liaudies.

Valstietis-baudžiauntnkas suderino krikščionybę su savo pagoniškos etninės kultūros pagrindu, nuolankiai ir susikaupęs per šimtmečius kūrė šią harmoniją ir neiššvaistė savo istorinio protėvių palikimo. Giliai religingoje lietuvių valstiečio sieloje, tarp šių dienų krikščionybės ir giliausią senovę siekiančių dainų, iki šiol gyvų jo lūpose ir poezijoje, yra tvirtas bendrumo ir harmonijos ryšys. Liaudiškoji lietuvių kultūra, plaukianti iš senovinių pagonišκών šaltinių, yra visiškoje santaikoje su jo krikščionyste.

Tos pačios istorinės sąlygos, kurios sąlygojo lietuvių liaudies etnografinio konservatizmo procesą, turėjo įtakos atsirasti ir tam tikriems vietiniams kaimo gyventojų etninės kultūros skirtingumams. Per daugelį metų valstiečiai, neturintys pilietinių teisių, prišti prie vienos vietos ir prikaustyti prie žemės, buvo beveik visiškai izoliuoti nuo platesnio tarpusavio bendravimo. Nei komunikacijos priemonės, nei visuomeninė ar teisinė valstiečio padėtis, nei, pagaliau, tuometinis ekonominių santykių pobūdis ir valstiečio vaidmuo gamybos bei mainų procese neskatinė jokių tarpusavio įtakų atsiradimo valstiečių luomo viduje visos šalies mastu. Kultūrinė įtaka valstiečiams ėjo iš viršaus, bet ji negalėjo plačiai išsilieti horizontalia kryptimi. Taigi įvairios įtakos ir svetimybės turėjo iš esmės lokalizuotis ir įsiskiepyti į konkrečios vietovės žmonių kultūrinę dirvą, nepasiekdamos tuo pačiu metu visų lietuvių valstiečių bei kitų apylinkių, nebent atsitiktinai ir taip pat iš viršaus. Nors tokiu būdu atsiradusių lokalinių skirtingumų nereikia pervertinti, kaip tą ne kartą yra linkę pabrėžti įvairūs nepalankiai nusiteikę lietuvių atgimimo mokytojai, kadangi įtakų ir skirtumų šaltinis buvo visoje Lietuvoje tas pats ir skyrėsi tik mažais skirtumų atspalviais, vis dėlto tokių skirtingumų tikrai būta, ir tautinis atgimimas pradžioje turėjo su jais skaitytis. Įtaka valstiečiams buvo daroma per dvarininkiją ir smulkiąją šlėktą, per miestelius ir kartais per miestus, galiausiai per kunigus; bendrų ūkinių bei politinių sąlygų panašumas, taip pat įtakos veiksmų visame krašte panašumas, be abejo, vienodino įtakojimo procesą ir sąlygojo tai, kad tam tikri kultūros elementai pasiekdavo liaudį, o kiti neturėjo progos pasireikšti; šis faktas neabejotinai susilpnino skirtumus, bet visiškai kelio jiems neužkirto. Per ilgą laiką įvairios vietinės aplinkybės keitė įtakų pobūdį, veikdamos jų intensyvumą ir turinį, lokalinius ir aplinkybių diktuojamus skirtumus. Bendras polonizacijos proceso laipsniškumas – iš pietų ir rytų į šiaurę ir vakarus – pasireiškė ir kultūrinėje įtakos liaudžiai.

Kadangi kaimo žmonės jokių įtakų nepriimdavo mechaniškai, bet savaip jas suvokdavo ir įliedavo į savąją kultūrinę terpę, organiškai įskiepydavo į savąjį kultūrinį palikimą, todėl ir jų etnografinė būklė, priklausomai nuo kitų kultūrinių skirtumų, turėjo skirtingų atspalvių einant iš pietų ir rytų į šiaurę ir vakarus, taip pat turėjo ir skirtingų specifiškai lokalinių bruožų. Vienu iš veiksmų, galinčių išlyginti lokalinius skirtumus, pernešant atskirus lokalizuotus bruožus arba įtakos elementus iš vienos vietos į kitą ir tokiu būdu juos platinant, buvo kunigai; kaip išeiviai daugiausia iš liaudies jie nebuvo pradėję liaudiškų etninių savybių su visais vietiniais bruožais, o jų pasklidimas po visą kraštą ir artimas bendravimas su liaudimi padėjo mažinti lokalinius skirtumus. Tokiu būdu kunigams galėjo tekti svarbus vaidmuo ilgoje tautos kultūros persilaužimo epochos istorijoje; jie būtų galėję kaip bitės, pernešančios žiedadulkes nuo gėlės ant gėlės, išnešioti po kraštą tautinės kultūros elementus, gausindami juos ir išlygindami skirtumus. Tačiau kunigai didžia dalimi sulenkėdavo patys jau mokyklose bei seminarijose ir todėl didesnio vaidmens šioje srityje suvaidinti negalėjo. Tiesą sakant, atskiros asmenybės iš kunigų tarpo suvaidino žymų vaidmenį lietuvių tautinėje kultūroje ir turėjo daug nuopelnų šioje srityje, vis dėlto klero dauguma buvo pasyvi ir tos funkcijos neatliko.

Kiti gyventojai, artimi kaimo liaudžiai, patys buvo gerokai persisunkę vietos specifikos ir bendravo su liaudimi siauruose lokaliniuose rėmuose. Taigi lietuviškos etnografinės valstiečio–baudžiauninko savybės bręsdamos neišvengiamai turėjo lokalinių skirtumų. Tie skirtumai dar labiau gilėjo liaudies kūrybos procese, nes lietuvių kultūra niekad neprarado savo kūrybingumo ir neapsiribojo vien tik

etnografinių liaudies bruožų išlaikymu toje pačioje padėtyje bei negausių svetimybų ištirpdimu papročiuose, tikėjimuose ir liaudies kalboje. Net ir didžiausio savo gyvybinio pulso nusilpimo epochoje, uždaryta skurdžiuose valstiečio-baudžiauninko gyvenimo rėmuose, lietuvių kultūra turėjo savąją kūrybingumo sritį. Negalėdama išsiveržti į platesnius minties ir meno horizontus, į kuriuos pilietines teises gavo tik vykstant šiandieniniam tautiniam atgimimui, lietuviška kultūra nenustojo reikštis liaudies buities rėmuose, papročių, kalbos sferoje, visose vadinamosios liaudies kultūros srityse, kasdienės buities ir aplinkos kultūroje, liaudies rūbuose ir gaminiuose, statinių ornamentikoje, grožio sampratoje bei naivioje „primityvistinėje“ lietuvių meno kūryboje, dėsniuose ir taisyklėse, norminančiose įvairiausias bendro gyvenimo santykių apraiškas, galiausiai ir, ko gero, labiausiai – be galo įdomioje ir turtingoje dainų kūryboje, garsiosiose lietuvių *dainose*.

Į dainas ypač atkreiptas dėmesys XIX a., tuo metu atsirado nepaprastai daug jų rinkėjų bei komentatorių. Lietuvių liaudies dainų kūryba yra labai gausi ir originali. Vyraujantis lietuviškų dainų bruožas – lyriškumas. Gausiausios yra meilės dainos, lyriškos dainos, apdainuojančios subtiliausius jausmų virptelėjimus, stebinančios ypatingu jautrumu menkiausiems atspalviams; mergiška meilė, šeimyniniai jausmai, karštas prisirišimas prie gimtosios žemės ir namų; ypač glaudus ryšys su gamta, kuri lietuvių dainose yra sudvasinta ir sugyvena su žmogumi, įvairiomis detalėmis įsipindama į jo buitį ir atliepdama įvairiausiems jo jausmams; subtilumas ir didis jausmų širdingumas bei nuoširdumas, švarus, skaistus padorumas, kuklumas ir mandagumas, žavėjimasis tyliu darbštumu, švelni melancholija ir jausmingumas, pasireiškiantys be galo gausiais simboliais, didis paprastumas ir šiaurietiškas santūrumas – štai pagrindiniai dainų turinio bruožai. Epinių dainų gerokai mažiau.

Kitokio pobūdžio dainos yra *giesmės*, kurios yra arba didaktinio, arba religinio turinio. Ypač garsios yra proginės ir apeiginės dainos, ypač vedybinės bei vadinamosios *raudos* – apverkimo ir liūdesio dainos. Labai daug dainų, išsaugojusių gilią senovės pėdsakų; kai kurios išlaikė pirminės mitologinės struktūros grynumą. Dar gerokai prieš Lietuvos tautinio atgimimo pradžią buvo atkreiptas dėmesys į lietuviškas dainas. Pirmasis šioje srityje buvo Pilypas Ruigys, pamokslininkas iš Prūsų Lietuvos; 1745 m. savo darbe *Betrachtungen der littauischen Sprache* jis išspausdino tris (lietuviškas – Ž. N.) dainas. 1825 m. Liudvikas Rėza, teologijos daktaras ir Karaliaučiaus universiteto profesorius, lietuviškos seminarijos prie to paties universiteto direktorius, išleido lietuviškų dainų, surinktų Prūsų Lietuvoje tarp Insterburgo, rusų sienos ir Klaipėdos, rinkinį (86 dainos), į kurį įdėjo ir tris dainas iš Ruigio rinkinio; į šį leidinį Rėza įdėjo ir dainų vertimą į vokiečių kalbą bei kritikos straipsnį. Be jų dainas rinko ir publikavo Simonas Stanevičius, Vilniaus universiteto profesorius (1829 m.), Karolis Bžozovskis (Brzozowski) (1841 m.), Simonas Daukantas (1846 m.), Neselmanas (Ferdinand Nesselmann) (1853 m.), Augustas Šleicheris (Schleicher) (1857 m.), Jonas Juška (1861 m.), Fortunatovas [Filipas] ir Mileris (Uja Miller) (1872 m.), taip pat kai kurie periodikos leidiniai (*Preussische Provincial-Blätter*; *Neue Preus.-Prov.-Blätter*).

Nuo 1880 m., kai jau patys lietuviai ėmėsi to darbo, dainų rinkinių pagausėjo. EPOCHINĖS reikšmės lietuvių dainų ir lietuvių kultūros apskritai pažinimui turi milžiniški kun. Antano Juškos rinkiniai, į kuriuos sudėta keli tūkstančiai dainų, bei jo nuostabūs vestuvinių dainų iš Veliuonos apylinkių rinkinys, kuriame sudėta per 1000 vestuvinių dainų, surinktų vienoje vietovėje (*Svodbine reda Veliuonieczių Lietuvių*, išleista 1880 m. Kazanėje, ir *Lietuviszkos svodbines dainos*, išleistos Peterburge Mokslų Akademijos spaustuvėje 1883 m.). Kun. Antanas Juška taip pat rinko ir užrašinėjo lietuviškų dainų melodijas, vėliau išleistas Krokuvos Mokslų Akademijos (*Lietuvių liaudies melodijos, surinktos a. a. kun. Antano Juškos, parengė a. a. Oskaras Kolbergas ir a. a. Izidorius Konopčinskis, o galutinai parengė, suredagavo ir išleido Zigmuntas Noskovskis ir Janas Boduenas de Kurtenė [Baudouin de Courtenay]*, Krokua, Mokslų Akademijos leidykla, 1900 m.; įžanginis žodis Noskovskio ir prof. Bodueno de Kurtenė). Leidinių, spausdinančių dainas, vis daugėjo, jų rinkimo greta užsieniečių jau ėmėsi ir lietuviai. Lietuviai spausdino juos Prūsų Lietuvoje ir Amerikoje. Tačiau tai, kas

iki šiol išleista, sudaro tik nedidelę dalelę visų lietuvių liaudies dainuojamų dainų. Jų kiekis ir gausa yra stebėtini. Tik vienoje Suvalkų gubernijos apylinkėje dr. Basanavičius sugebėjo surinkti dvitomį rinkinį, kurį sudarė keli šimtai dainų; jos išleistos Amerikoje leidinyje *Dirva*, ir pavadintos *Ožkabalių dainos*.

Be to, lietuvių dainos ne tik yra gausios, bet iki šiol tebėra formavimosi stadijoje. Liaudies dainų kūryba Lietuvoje nesiliovė. Pats jų kūrimo procesas yra labai įdomus. Yra grynai lokaliųjų dainų, turinčių ryšį su tam tikrais faktais ar įvykiais, kurie ten įvyko ir kurie vėliau buvo apdainuoti; liaudies kūrybiškumas toliau plėtoja tą faktą, nesiskaitydamas su detalėmis, apipina jį savos fantazijos ir minties elementais. Dainos kuriamos ne tik kaimuose, bet ir dvaruose. Pavyzdžiui, įvyksta dvare koks nekasdieniškas įvykis, kas nors naujo atsitinka samdinių gyvenime ar užgimsta meilė tarp vaikinio ir merginos: kuris nors samdinyš sudeda šia tema posmą, pritaikytą prie kokios nors žinomos ir dainuojamos melodijos, ir niūniuoja ją su draugais; prie to pirmojo posmo, jei jis pavyksta ir patinka, kas nors kitas prideda antrą, trečią; dainos dalis bei pagrindas jau yra; grįžtant iš laukų po darbo arba šeštadienio ar sekmadienio vakarą, kai susirenka visas vaikinų ir merginų choras ir eina su daina per laukus ar į gretimą kaimą pasilinksinti, tarp įvairių įprastų dainų jau skamba ir nauja daina; kartais taip visiems bedainuojant vėl koks fragmentas pridedamas; po metų samdiniai keičiasi, tačiau daina išlieka, ir jau kiti ją dainuoja; retai būna, kad visi be išimties samdiniai dvare pasikeistų, visada lieka keletas, kurie išsaugo vietinę tradiciją ir užmezga ryšį tarp praeities ir dabarties; pagaliau, jei tokių dvare ir nebeliktų, tai tą tradiciją išlaikys artimiausi kaimai; ir štai dainai jau metai, ji gyvena ir vis yra papildoma, žinoma, be akivaizdaus ryšio su tuo faktu, kuris davė jai pradžių; po keliolikos metų visi senieji samdiniai jau pasikeitę, tarp jaunimo, kuris toje kūryboje dalyvavo, nebėra nė vieno pirminio fakto liudytojo, niekas jau nebepažįsta dainos herojų, o vis dar kartais kai kas prie dainos pridedama. Taip atsiranda vietinė daina, dainuojama metai iš metų tik tam tikrame dvare ir keliuose artimiausiuose kaimuose. Jei daina pavyksta, tai išsilaiko ir įsitvirtina, kartais, jeigu turi didesnę vertę ir nėra per daug glaudžiai susijusi su kokiomis nors grynai vietinėmis ypatybėmis, ji paplinta plačiau. Tas pats yra ir su melodija, su priedainiu (*refrain*), kartais tokiu pat būdu yra improvizuojami šokiai ar pridedamos atskiros figūros, nors šokis Lietuvoje nėra toks gyvybingas kaip dainos ir vis labiau banalėja, prarasdamas savo individualumą.

Vis dėlto šiuolaikinės dainos negali lygintis su senosiomis. Senesnės dainos, labiau išplitusios ir einančios iš kartos į kartą, yra dainuojamos be jokių pakeitimų, išlaikant nesudrumstą teksto, formos, melodijos ir net intonacijos švarumą.

Dainų kūryba, nors ir ne visur vienodai pasireiškia ir kai kuriose vietovėse, kaip kad Užnemunėje, pamažu nyksta ir apmiršta, apskritai vis dėlto išliko iki šių dienų. Žemaitijoje ir Rytų – Kauno Lietuvoje (Zarasų ir Ukmergės pavietuose) tolydžio aidai dainos ir vis kuriamos naujos.

Į dainas atkreiptas ypatingas dėmesys; gal dėl to, kad jose, greta kalbos, išraiškiausiai pasireiškia etnografiniai ir kultūriniai lietuvių bruožai. Iš esmės dainose atspindėta beveik visa liaudies kultūra; jose gili tautos praeitis jungiasi su dabartimi. Tautos mitologija, papročiai, tikėjimai, prietarai, materialinė kultūra ir, pagaliau, lietuvių kalba dainose randa savo išraišką. Dainose iškyla ypatingas lietuvių kalbos lankstumas, kuris, beje, lengvino ir pačių dainų kūrybą. Lietuvių kalba, labai turtinga ir logiškos sandaros, be galo lengvai leidžia laipsniuoti žodžius ir juos pritaikyti įvairiausiems jausmų atspalviams išreikšti; be to, senoji lietuvių kalba turi daug posakių tam pačiam veiksmui apibūdinti, išryškinant vieną ar kitą jo savybę. Klasikiniu pavyzdžiu būtų tokia daina „Žvirblytis“ iš Rėzos rinkinuko, be galo paprasta, bet turinti tiek daug įvairių žodžių keletui nesudėtingų veiksmų išreikšti, puikiai išryškinant jų atspalvius, kad jos neįmanoma būtų tiksliai išversti į kitas kalbas be apibūdinamųjų posakių, jei norėtusi atskleisti visą jos originalų spalvingumą. Tokios dainos vertingumas ir grožis yra ne pats pasakojimas, bet ypatingas jos savitumo ir įvairių to paties veiksmo bruožų akcentavimas, išreikštas tinkamais savitais

žodžiais.

Senosios dainos yra kalbos lobynas ir kartais turi tokių posakių, kurie vėlesnių svetimybų įtakoje jau nebevertojami. Dainų rinkiniai ir jų studijavimas – tai anaipol ne visas darbas, nukreiptas į lietuvių kultūros pažinimą. Mitologija, kalba, archeologiniai paminklai, papročių kultūra ir padavimai taip pat buvo gausių studijų objektai, ypač XIX a*. Lietuvių kultūros kūrybos procesas, nors ir siauroje sferoje, niekada nebuvo sustojęs, į ją taip pat įsipindavo ir svetimų elementų, liaudies kultūros asimiliuotų. Lokalizuoti išorinių įtakų elementai, lokalinės svetimybės pasireiškėdavo vėlesnėje liaudies kūryboje ir sąlygojo tam tikras vientiso etnografinio tipo skirtingybes. Tie skirtumai ypač atsispindėjo nuolatinėje kalbos raidoje. Tačiau bendras kultūrinis skurdas baudžiamos sąlygomis neleido šiems skirtumams sparčiai suvešėti, ir liaudis išsaugojo pagrindinius kultūrinius vieningo etninio tipo bruožus.

XIX a. lietuviškoji raštija bei pirmieji tautinio atgimimo požymiai lietuvių kultūrinėje kūryboje. Reikšmingas bajorijos įnašas į atgimimo priešaušrio literatūrą.

Tokia buvo Lietuvos kultūros ir kalbos būklė tautinio atgimimo išvakarėse. Etnografinis lietuvių vientisumas išliko nepaisant vietinių skirtumų, atsiradusių dėl svetimybų, išorinių įtakų ir nepakankamų kultūrinių mainų valstiečių luomo viduje. Dėl bendrų krašto vystymosi sąlygų gryniausia lietuviška kultūra išliko tarp valstiečių-baudžiauninkų, o kitos tautinės grupės pasidavė stipresnėms išorinėms įtakoms ir sulenkėjo. Tokiomis sąlygomis, kurios apskritai neskatinė liaudies kultūrinio vystymosi, liaudis sugebėjo pritaikyti krikščionybę ir išorines įtakas prie savojo etnografinio ir kultūrinio pagrindo. Ji ne tik pasyviai išsaugojo lietuvišką kultūrą *in statu quo*¹ – lietuviška kultūra pasireiškėdavo ir liaudies kūryboje. Tiesą sakant, ir kitos tautinės grupės nutautėjo ne visos vienodai, bet, šiaip ar taip, tose grupėse lietuviškas etnografinis ir kultūrinis pagrindas jau buvo gerokai apneštas išorinių įtakų elementų, nepakankamai asimiliuotų, o kiekiu ir gyvybingumu – dominuojančių.

Netgi vidutinė žemaičių bajorija, nemažai smulkiosios šlėktos ir negausūs vidutinių miestų gyventojai (krikščionys), kurie išlaikė glaudesnę ryšį su lietuviškuoju savo pagrindu, pamažu vis labiau lenkėjo. Politinis Lenkijos atgimimas XVIII a. pabaigoje, kuris nuosekliai rutuliojosi visų politinių Respublikos elementų sulydymo į vieną tautinę visumą kryptimi, bei jo pasekmės XIX a. ir didvyriškos kovos už laisvę po šia vėliava, pagaliau, XIX a. pradžioje dėl įvairių priežasčių pagrindinio lenkų kultūros gyvybinio pulso susikoncentravimas Vilniuje, Lietuvos sostinėje, dar labiau sustiprino vykstantį aukštųjų lietuvių tautos luomų polonizacijos procesą. Toks tad buvo kultūrinis ir etnografinis palikimas, perduotas antrajai XIX a. pusei, kada lietuvius valstiečius išlaisvinus iš baudžiamos turėjo įvykti tautinis Lietuvos atgimimas.

Pirmosios būsimojo tautinio atgimimo spinduliai švystelėjo dar pirmoje XIX a. pusėje ir daugiausia sklido būtent iš bajorų luomo. Tačiau spausdintos lietuviškos raštijos pradžia siekia XVI a. Pirmoji spausdinta lietuviška knyga, pavadinta *Catechismus*, pasirodė 1545 m. Karaliaučiuje, parašyta senprusių tarme ir išleista Hanso Veinreicho (Weinreich) spaustuviėje. Po to 1547 m., taip pat Karaliaučiuje ir spausdinta toje pačioje spaustuviėje pasirodė jau aukštaičių tarme parašyta knyga, pavadinta *Catechismus*

* Lietuvių filologija ir leksika: Sirvydas, Ruigys, Mielke [Kristijonas Milkus], Neselmanas, Šleicheris, Kuršaitis, Leskien [Augustas Leskynas], Wiedemann. Karlovičius, Fortunatovas, Becenbergeris, de Saussure, Juška, Miežinis, Jaunius, Jablonskis ir kiti; dainos, padavimai, etnologija, mitologija: Rėza, von Bohlen (Peteris Bolenas), Gisevius, Daukantas, Šleicheris, Leskien. Mannhardt, Geitler, Brugmann, Vaectenstedt, Volteris, A. ir J. Juškos, Becenbergeris, Kraševskis, Akelaitis, Miežinskis, Karlovičius, Jucevičius, Davainis-Silvestraitis ir kiti

¹ Toje pačioje padėtyje (lot). – Ž. N.

prasty szadei, mokslas skaitima raschta yrgiemes del kriksecznistes bei del berneliu iaunu nauiey sugulditas (Katekizmas paprasta kalba, mokslas rašto skaitymo ir giesmės, naujai sudėtos jauniems berneliams); ši knyga, kaip ir pirmoji, buvo išspausdinta gotikiniu šriftu; jos autorius Martynas Mažvydas (lotyniškai Mosvidius). Mažvydo knygoje be katekizmo buvo ir elementorius bei giesmynas. Po tų dviejų knygų, kurių viena buvo parašyta prūsų tarpe, lietuviškų spaudinių vis daugėjo, ypač reformacijos ir katalikybės ginčų bei konkurencijos fone. Kaip ir Vakaruose, Lietuvoje Reformacija davė impulsą tautinės literatūros vystymuisi. Lietuvoje Reformacijos srovė plačiai išsiliejo ne tik prūsų srityse, bet ir Didžiojoje Kunigaikštystėje, kur apėmė aukštąją bajoriją, per ją plito ir liaudyje. Protestantai ėmė leisti religines knygas liaudies kalba reformos propagandai palengvinti. Reformacijos įsigalėjimo akivaizdoje jėzuitai taip pat pradėjo leisti knygas, siekdami nustelbti priešininkų idėjas. Iki XIX a. lietuviškos spausdintos knygos paprastai būdavo religinio turinio. Iš tos epochos lietuvių rašytojų reikia paminėti tokius protestantų autorius kaip Bretkūnas, Chyliniskis (Chiliński), Kwantas (Kwandt).

Prie žymiausių ir garsiausių senųjų XVI a. pabaigos lietuviškų knygų priklauso: *Bretkūno Postilla, tatai esti trumpas ir prastas Ischguldimas Evangeliu, sakamuiu Baszniczioie krikschczionischkoie... per Jana Bretkūną, Lietuvos plebona*, išleista Karaliaučiuje 1591 m.; Bretkūnas buvo vienas pirmųjų, kuris lietuvių kalbą pritaikė naujojo krikščioniško tikėjimo dėsniams ir mokslui skelbti. 1599 m. kun. Mikalojus Daukša, Medininkų katedros kanauninkas, Jėzuitų spaustuvėje Vilniuje išleido kun. Jokūbo Vujeko (Wujek) knygos *Postilla Katolicka taj est Ižguldimas Ewangeliu kiekvienos nedielos ir szwėtes per wisus metus* vertimą.

XVII a. pasirodė kun. Sirvydo lietuviškas žodynas, pavadintas *Dictionarium trium linguarum in usum studiosae Juventatis, auctore S. P. Constantino Szyrvido e Societate Jesu, Vilnae* (lietuvių–lenkų–lotynų kalbų žodynas)*.

Tik XVIII a. Prūsų Lietuvoje pasirodo pirmasis didis pasaulietinis lietuvių poetas – Kristijonas Donelaitis (lotyniškai Donalitus). Donelaitis (gimė 1714 m. Lazdynėliuose Gumbinės apskrityje, mokėsi Karaliaučiaus universitete, po to buvo dvasinės mokyklos rektorius Stalupėnuose, o nuo 1743 m. iki mirties buvo Tolminkiemio parapijos pastorius, mirė 1780 m.) yra epochinė figūra tautinėje lietuvių literatūroje. Nuo jo prasideda posūkis nuo religinės prie pasaulietinės ir tautinės literatūros. Pagrindinis Donelaičio darbas – garsi poema apie keturis metų laikus (*Metai*); toje poemoje jis garbina Lietuvos gamtą, ypatingu tiesos ir realizmo pajautimu aprašo ją visais metų laikais, taip pat apsaoko lietuvių

* Apie lietuviškus spaudinius žiūrėti Baltramaičio lietuvių bibliografiją (leidinyje „Записки Императорскаго русскаго географическаго Общества“, XXI, sąsiuvinis I), 1891 m.: „Сборникъ библиографическихъ для географіи и статистики Литвы. Съ приложениемъ списка литовскихъ и древнепрусскихъ книгъ по 1891 годъ“; II leidimas, papildytas iki 1903 m. imtinai, datuotas 1904 m.) ir „Lietuviški spaudiniai. Istoriskai-statistinė studija“ [„Druki litewskie. Studium historyczno-statystyczne“] p. Mykolo Brenšteino „Istorijos apžvalgoje“ [„Przeглядъ Historyczny“] 1906 m., liepos–rugpjūčio mėn. sąsiuvinis.

Čia pridėsiu dar keletą detalių. Hannso Veinreicho spaustuvė, kurioje dienos šviesą išvydo pirmosios lietuviškos knygos, 1549 m. išleido dar ir trečią knygą, kurioje buvo lietuviškas giesmės „*Te Deum laudamus*“ vertimas bei kitos bažnytinės giesmės. Karaliaučiuje ir toliau nuolat buvo leidžiamos knygos, tarp kurių randame Liuterio katekizmą, dvasines giesmes, Bretkūno „*Postilę*“. Vilniuje pirmoji knyga pasirodo 1595 m. tai kun. Daukšos „*Katekizmas*“, parašytas žemaičių tarpe. Tik po ketverių metų išspausdinama anksčiau minėta to paties autoriaus „*Postilė katalikiška*“. Pirmosios lietuviškos knygos spausdinamos gotikiniu šriftu; lotyniškas šriftas pirmą kartą pasirodo 1629 m., kun. Konstantino Sirvydo „*Pamoksluose*“. XVI a. pabaigoje ir XVII a. daugėja ne tik Karaliaučiuje, bet ir Vilniuje bei Kėdainiuose (reformacijos judėjimo Lietuvoje vadovų – Radvilų gūžta) spausdinamų protestantiškų leidinių. XVIII a. spaudinių skaičius labai išauga. Kėdainiai iš leidybinio judėjimo pasitraukia; lieka du židiniai: Vilnius ir Karaliaučius. Vilniuje leidybine veikla užsiima Jėzuitai, o po jų ordino panaikinimo – „Akademijos spaustuvė“, taip pat po truputį kitos vienuolių ordinų spaustuvės (Pranciškonų, Pijorų, Baziljonų). Karaliaučiuje veikė įvairios privačios firmos. XIX a. pradžioje įvyksta staigus ir didelis knygų leidybos šuolis. Leidyba koncentruojasi Vilniuje, kur prie senųjų spaustuvių prisideda Juozapo Zavadskio ir nemažai kitų spaustuvių; be to atskiri leidimai spausdinami Kaune, Varšuvoje, Suvalkuose, Seinuose, Mintaujoje, Rygoje, vėliau – Peterburge. Prūsų Lietuvoje leidiniai spausdinami Karaliaučiuje, Klaipėdoje, Gumbinėje, Ragainėje ir kitur. Kai kurie leidiniai išeina Vakarų Europoje. Senųjų lietuviškų leidinių statistika (pagal Brenšteiną) rodo tokį jų skaičiaus augimą: XVI a. – 26 leidiniai, XVII a. – 33, XVIII a. – 113, XIX a. iki 1865 m., kai įsigaliojo lietuviškų leidinių, spausdintų „lotynišku“, t. y. iš tikrųjų lietuvišku, šriftu, laukinis draudimas, išleisti 624 leidiniai.

Apie spartų lietuviškų spaudos leidinių skaičiaus augimą galima spręsti iš to, kad nuo 1841 iki 1865 m. lietuviškų knygų išleista per du kartus daugiau palyginti su 1800–1840 m. laikotarpiu ir apskritai daugiau, nei nuo pirmojo leidinio pasirodymą XVI, XVII ir XVIII a. kai kurie prūsų valdžios manifestai bei įsakai taip pat buvo spausdinami lietuviškai.

kaimiečio buitį, jo kasdienius darbus beveik diena iš dienos per visus metus. Donelaitis taip pat parašė ir keletą neilgų dainų, tarp kurių yra šios: *Prieteliste Dovidu ir Jonatano, Gaspadoryste pirmųjų žmonių, Laimė ir nelaimė, Viltis* ir kitos. Be to, jo nespausdintuose užrašuose liko daug padavimų ir apsakymų.

XIX a. atneša radikalių pokyčių lietuvių kultūrinėje kūryboje; bespalvis ir sustingęs tautos kultūros pobūdis pasikeičia; tautos raštija auga ir plečiasi į tas sritis, kurios anksčiau dirvonavo; tautoje atsiranda rašytojų ir veikėjų, kurių darbuose skamba karštos meilės Lietuvai gaida ir troškimas pastūmėti tautos kultūrą kūrybingumo linkme, atsiranda spauda, ir vis daugėja netrukus prasidėsiančio tautinio atgimimo požymių. Šis reiškinys lygiagrečiai pasireiškia dviejose Lietuvos dalyse – Didžiojoje ir Prūsų Lietuvoje, tačiau Didžiojoje Lietuvoje jis pasireiškia kur kas stipriau. Šalia didžiųjų ir populiariųjų karštųjų Lietuvos mylėtojų vardų – Poškos, kun. Strazdelio, Daukanto, Kuršaičio, vyskupo Valančiaus, Ivinskio, vyskupo Baranausko, kun. Juškos – matome ir tokius veikėjus bei talentingus žmones, kaip Kelkis, vyskupas kunigaikštis Juozapas Arnulfas Giedraitis, Simonas Stanevičius, Jonas Juška, kun. Vienažindis, taip pat plejadą mažiau žinomų ar mažiau talentingų žmonių, tokių kaip kun. Rupeika, kun. Kiprijonas Nezabitauskis, grafas Jurgis Pliateris, kun. Rimavičius (Rymowicz), Songaila (Sągajlo), Valiūnas (Walenowicz), Ažukalnis (Zagórski) ir kiti. Visi jie dirba ir kuria kiekvienas savo srityje, gyvena karšta tautos meile, glaudžiai susiję su liaudies kultūrine tradicija. Dionizas Poška, didelis lietuvių kalbos, papročių ir tradicijų žinovas ir gerbėjas, žemaičių bajoras, nuo XIX a. pradžios gyvena savo dvare prie Kražių, Raseinių pavieta, visiškai atsidavęs savo mėgstamiems užsiėmimams; žmogus labai gabus, gyvo proto, sujungiantis didelį humoro jausmą ir linksnumą su giliais ir plačiais jausmais, darbštus ir atkaklus; rašo eilėraščius ir satyras, nepaprastai lengvai čia pat kuria bei improvizuoja epigramas ir visokius niekučius, verčia į lietuvių kalbą kitų šalių literatūros kūrinius, renka ir sudarinėja lietuvių kalbos žodyną; jis noriai bendravo su liaudimi, kurią pažinojo ir suprato ir su kuria sugebėjo artimai susigyventi; savo dvare turėjo milžinišką seną ąžuolą, garsųjį Baublį, kurio viduje įkūrė savotišką „muziejų“, ir sudėjo ten įvairiausias lietuviškas senienas, kurias su meile rinko*. Žemaičių vyskupas kunigaikštis Juozapas Arnulfas Giedraitis išverčia į lietuvių kalbą naująjį testamentą ir išleidžia jį 1816 m. Vilniuje pavadinimu „*Naujas Istatimas Jėzaus Kristaus*“; tą darbą tam tikra prasme galima laikyti kolektyviniu, kadangi kunigaikštis Giedraitis turėjo bendradarbių kunigų, kurie ir atliko betarpišką vertimą, vyskupui vadovaujant ir redaguojant; vienas pagrindinių kunigaikščio Giedraičio bendradarbių buvo kun. Gailevičius [Bonaventūra]. Simonas Stanevičius, Vilniaus universiteto profesorius, rašo pasakėčias ir 1829 m. išleidžia lietuviškų liaudies dainų rinkinį *Dajnas Žemaičiu...* Kun. Antanas Strazdelis iš Rytinės – Kauno Aukštutinės Lietuvos (dabartinis Zarasų pavietas), gyveno XVIII ir XIX amžių sandūroje (gimė 1763 m., mirė 1833 m.); jis yra vienas žymiausių lietuvių poetų, lietuvių dainių; rašo religines ir pasaulietines dainas, kurių dalis buvo išspausdinta; jam priklauso garsi bažnytinė lietuvių giesmė *Pulkim ant kelių*, šiandien labiausiai paplitusi iš visų lietuviškų giesmių; ši giesmė skamba visur, kur tik siekia lietuvių kalba, visose bažnyčiose; ji yra taip visuotinai priimta, kad nėra tokio kampelio Lietuvoje, kur jos negiedotų ir nemokėtų mintinai; be to, kun. Strazdeliui priklauso daug kitų lietuviškų dainų bei dainelių, ir religinių, ir pasaulietinių, apdainuojančių kaimo gyvenimą, valstiečius, kaimo šeiminkes, piemenėlius, buitį ir pan. Jos puikiai dera prie žmonių veiklos pobūdžio ar prie tam tikrų aplinkybių; tos dainelės yra žinomos ir dainuojamos visame krašte; dainuoja jas motina, migdanti vaiką, dainuoja našlaitis, dainuoja žmogus, kuriam nusišypsojo laimė, dainuoja piemenėlis dūdelei pritariant, dainuoja medžiotojas ir t. t.; beveik kiekvienas ras kokią Strazdelio dainelę, tinkančią jo užsiėmimui ar atitinkančią jo poreikį; tai buvo didelis visaapimantis talentas; kun. Strazdelio asmenyje tarsi sukaupti visi lietuvių liaudies pradai ir jam duota

* Baublis išliko (kaip medis – Ž. N.) Iki 1811 m.; jo viduje buvo įrengtas kambarys su durimis ir langais; po vienu iš langų stovėjo stalas, prie kurio galėjo susėsti 4 žmonės. Tai buvo mėgstamiausia Poškos vieta apmastymams, jo kūrybos kopyčia; virš durų, vedančių į ąžuolo vidų, Poška užrašė dvi eilę, sugretinančią ąžuolo dabartį su ta praeitimi, kai prie jo šaknų pagonyms aukėjo savo dievams.

galimybė išdainuoti skausmą, rūpesčius, linksmumą ir visą žmogiškų jausmų bei religinių nuotaikų gamą; matyt, daug kun. Strazdelio dainų liko nesurinkta, tačiau jo dainos nebūtų prapuolę net ir tuo atveju, jei jų rankraščiai būtų apskritai dingę, nes kiekviena jo daina ar dainelė tuoj pat pasklisdavo liaudyje ir nuo tada buvo žinoma ir dainuojama; nors tų dainų kalba turėjo būdingų regioninių bruožų iš tos srities, kurioje jis gimė ir gyveno, jos paplito po visą kraštą. Simonas Daukantas, vienas žymiausių XIX a. pirmosios pusės lietuvių patriotų (gimė 1793 m. Telšių pavieto Kivilių kaime Žemaitijoje, mirė 1864 m. Papilėje); karštas Lietuvos, jos praeities ir jos kalbos mylėtojas, trokštantis tautos atgimimo, kuris įvyko tik po jo mirties, visą savo klajūnišką gyvenimą pašventė darbui tautos raštijos dirvoje; dirbo kiek galėjo laisvu nuo valdiško darbo laiku; baigęs studijas Vilniaus universitete jis išvažiavo į užsienį ir ten aistringai ieškojo bibliotekose retesnių su Lietuva susijusių darbų; grįžęs į šalį buvo priverstas ieškoti pragyvenimo šaltinio; 1825 m. Rygoje gavo šokią tokią vietą, po 9 metų persikėlė į Peterburgą, kur gavo tarnybą Senato kanceliarijoje ir pasiliko ten iki 1850 m.; niekada neapleido literatūrinio darbo lietuvių kalba; tuo metu gimė šie jo kūriniai: *Prasme Lotynų kalbos, Abecela dėlei kūdikėliu Lietuviu, Gyvatas didžiųjų karwaidu* (iš lotynų kalbos pagal Kornelijų Nepotą), Dainos Zemaicziu pagal žodžius dainininku israszytas, nemažai smulkesnių ir specialesnių rašinių: *Pamokimas apie auginimą taboko, Pamokslus apie daiginus vaisiniu medžiu* ir kiti; žymiausi jo darbai – tai *Budas senovės Lietuviu Kamienu ir Zemaitiu ir Lietuvos istorija* (taip pat lietuvių kalba); Daukantas parašė ir dar keletą dalykų, bet negalėjo jų visų išleisti; net ir jo „Lietuvos istorijos“ rankraštis ilgai išgulėjo, tik paskutiniame XIX a. dešimtmetyje buvo išspausdintas lietuviškame laikraštyje *Vienybė Lietuvninku*, leidžiamame Amerikoje; Peterburge Daukantas susipažino su kun. Valančiumi, vėliau tapusiu Žemaičių vyskupu, su kuriuo suartėjo ir prisidėjo prie jo posūkiu į literatūrinę veiklą lietuvių kalba; 1850 m. kun. Valančių paskyrus Žemaičių vyskupu, Daukantas palieka Peterburgą ir gauna nuolatinę tarnybą prie vyskupo; tačiau vėliau jo ir vyskupo santykiai pablogėjo, ir Daukantas savo darbštų gyvenimą baigė klajonėse. Frydrichas Kelkis (Kelch) iš Prūsų Lietuvos (gimęs 1801 m., miręs 1877 m.), lietuvių literatas, Karaliaučiuje įkuria pirmąją lietuvišką, religinio pobūdžio periodikos leidyklą, kuri vadinasi *Nusidavimai apie Evangelios praplatinimą tarp Židu ir Pagonų*, taip pat kuria dainas ir dirba literatūrinėje dirvoje. Prof. Fridrichas Kuršaitis iš Prūsų Lietuvos (gimęs pirmaisiais XIX a. metais, miręs 1884 m.), patyręs lietuvių kalbos žinovas ir mokslinės gramatikos kūrėjas (pirmasis lietuvių kalbą moksliskai ištyrė Šleicheris), yra vienas labiausiai nusipelnusių Lietuvos žmonių; jis paliko puikių darbų, tokių kaip lietuvių kalbos gramatika (*Grammatik der littauischen Sprache*), didįjį vokiečių-lietuvių ir lietuvių-vokiečių kalbų žodynas (*Wörterbuch der littauischen Sprache*), o prieš tai išleido darbą *Beiträge zur Kunde der littauischen Sprache*, kuris yra nepaprastai svarbus lietuvių kalbotyros istorijoje; 1849 m. Karaliaučiuje Kuršaitis įsteigė lietuvišką žurnalą *Keleivis*, kurį leido beveik iki savo gyvenimo pabaigos, iki 1880 m.; jis dėstytojavo lietuvių seminarijoje prie Karaliaučiaus universiteto ir jai vadovavo, ir tai labai padėjo pakelti lietuvių kalbos mokėjimo lygį tarp evangelikų dvasininkų Prūsų Lietuvoje*. Vyskupas Motiejus Valančius (gimęs 1801 m., miręs 1875 m.), kilęs iš Telšių pavieto Žemaitijoje, išgarsėjo išleidęs savo didįjį kūrinį „*Zemaitių vyskupystė*“, kuriame aprašyta žemaičių vyskupijos istorija; tai kapitalinis kūrinys, puikus indėlis į Žemaitijos istoriją nuo jos krikšto 1414 m. iki pat XIX a. vidurio; šį platų ir šaltiniais paremtą darbą vyskupas atliko geriau, negu bet kas kitas būtų galėjęs atlikti, kadangi autorius turėjo po ranka visą Žemaičių vyskupijos archyvą, taip pat jo paslaugoms ieškant bei ruošiant medžiagą buvo visa jam pavaldi dvasininkija; kaip žemaičių vyskupas, Valančius prisidėjo prie lietuviškos spaudos leidybos pagyvėjimo; 1850–1864 metais išėjo nemažai lietuviškų knygų, arba paties vyskupo parašytų, arba perspausdintų ir išleistų jo pavedimu; Valančiaus darbai rašyti žemaičių tarme. Laurynas Ivinskis, privatus mokytojas iš

* Politine prasme vis dėlto prof. Kuršaitis buvo lojalus prūsokas ir tikras konservatorius, jis nepalankiai vertino lietuvių tautinio atgimimo siekius, laikydamas juos pražūtingu prasimanymu.

Žemaitijos, išgarsėjo savo kalendoriais, kuriuos leido nuo 1846 m. iki 1862 m.; nors asmeniniame Ivinskio gyvenime yra juoda dėmė – 1864 m. jis priklausė Muravjovo įkurtam spaudos komitetui lietuviškiems leidiniams rusiškomis raidėmis leisti, – vis dėlto jo pirminiai, kalendorių iniciatoriaus ir leidėjo, nuopelnai yra labai dideli; tie kalendoriai vadinosi *Kalendorius arba metškaičius ukiszkas*; kalendoriai buvo labai paplitę, juos turėjo beveik kiekvienas mokantis skaityti valstietis; jie atliko didelį vaidmenį, kadangi atstojo kaimiečiams laikraštį, o populiarius ir tinkamai parinktas kalendorių turinys sėkmingai plėtė jų žinias ir įpratino liaudį skaityti pasaulietinius kūrinius; didžiulis Ivinskio kalendorių nuopelnas turi istorinės reikšmės lietuvių liaudies kultūros raidai; jie įtvirtino pastovaus skaitymo poreikį liaudyje, ir sunkiais spaudos draudimo metais tai tapo vienu iš veiksnių, kurie lengvino persekiojamos ir nelegalios tautinės spaudos vystymąsi bei prieinamumą liaudžiai, plėtė jos įtaką, stiprindavo kultūrinės inteligentijos ir pagrindinių atgimimo srovių suartėjimą su liaudimi; kartu Ivinskio kalendoriai, suteikdami galimybę tuometiniams lietuvių autoriams spausdintis ir tokiu būdu platinti savo kūrybą, skatino juos literatūriniam darbui ir sudarė jam palankesnes sąlygas; Ivinskio kalendoriai pasižymėjo labai įdomiu ir pavyzdingai parinktu turiniu, buvo puikiai sudaryti ir suredaguoti; jie spausdino naudingas naujienas, pasakojimus ir priežodžius, pasakas, poeziją ir dainas; Ivinskio kalendoriuje pasirodė ir vienas iš lietuviškos poezijos perlų kun. Baranausko, vėliau tapusio Seinų vyskupu, *Anykščiu Szilelis*. Jonas Juška, taip pat turintis tamsią dėmę savo praeityje, pasižymėjo nuopelnais lietuvių kalbos studijų, dainų rinkimo srityje, taip pat prisidėjo išleidžiant žymaus savo brolio kun. Antano Juškos darbus. Kun. Antanas Vienažindis, poetas, mylėjo Lietuvą ir kūrė dainas; jo dainos lyriškos, dvelkiančios meile liaudžiai ir kraštui, plačiai paplito po Lietuvą ir šiandien yra liaudies dainuojamos. Vyskupas Baranauskas, vienas didžiausių Lietuvos poetų, kilęs iš Anykščių, Ukmergės pavieta, lietuvių literatūroje išgarsėjo savo minėtąja poema *Anykščiu Szilelis*, kurioje labai jausmingai ir išraiškingai apdainavo savo gimtosios žemės ilgesį ir jos poeziją. Be to, jis parašė daug dainų. Kun. Antanas Juška, kilęs nuo Ariogalos Žemaitijoje, bajoras (gimęs 1819 m., miręs 1880 m.), būdamas įvairiose žemaičių vyskupijos parapijose (Raseinių, Zarasų, Ukmergės, Panevėžio, Kauno ir Telšių pavietuose), visą gyvenimą rinko liaudies dainas, melodijas ir žodžius savo sumanytam žodynui, į senatvę sukaupė didžiulius rinkinius, kurie turi neišmatuojamos vertės; 1879 m. apsigyveno pas savo brolių Joną Kazanėje, kur pastarasis turėjo klasikinių kalbų mokytojo vietą gimnazijoje; ten kun. Juška tikėjosi galutinai sutvarkyti savo rinkinius, – viso gyvenimo darbo vaisių, tikrą senuko *oeuvre*¹, – ir, padedant broliui, juos išleisti, tačiau 1880 m. mirtis nutraukė jo planus; po kun. Juškos mirties išėjo jo Veliuonos apylinkių vestuvinių dainų rinkinys, dainų rinkinys, žodynas ir liaudies dainų melodijos (žiūrėk anksčiau); dauguma kun. Juškos rinkinio liaudies dainų turėtų būti iš Panevėžio ir Kauno paviety. Kun. Miežinis dirbo prie lietuviško žodyno, rinko liaudiškus žodžius iš šiaurinės Lietuvos, iš latviško pasienio. Pagaliau visas būrys mažiau žinomų XIX a. lietuvių poetų ir kultūros darbininkų atgimimo priešaušryje dirbo ir kūrė kiekvienas savo srityje; vienu darbu liko rankraščiuose, kitų dingę, kai kurie buvo išspausdinti Ivinskio kalendoriuose arba pasirodė vėlesniuose lietuviškuose laikraščiuose, taigi jų kultūriniai laimėjimai betarpiškai įsiliejo į gyvenimą, kasdien nešdami vaisius, sudarydami krašto kultūros elementų visumą.

Tuo laikotarpiu pasirodo ir periodinė lietuviška spauda. Pirmieji laikraščiai leidžiami Prūsų Lietuvoje. Pirmasis buvo anksčiau minėtas grynai religinio pobūdžio leidinys *Nusidavimai apie Evangelijos praplatinimą tarp Zidu ir Pagonu*, įsteigtas Kelkio [Kelch] 1832 m. Karaliaučiuje. Pagrindinis laikraščio uždavinys buvo informuoti apie krikščioniškąsias misijas tarp pagonių. Tačiau be misijų veiklos aprašymų *Nusidavimai* taip pat spausdino ir įvairius kitus straipsnius, tiek apskritai religinio turinio, tiek iš įvairių šalių renginio gyvenimo, taip pat spausdino informaciją apie dabartinę vidaus

¹ Veikalas, kūrinys (pranc). – Ž. N.

politiką Prūsų žemėse, spausdino žemės aprašymus ir naujienas, susijusias su tautiniais bei kalbiniais lietuvių poreikiais. Nusidavimai buvo redaguojami švaria ir gražia lietuvių kalba. Nusidavimai iš pradžių turėjo būti mėnesinis laikraštis, ir pirmaisiais metais iš tiesų išėjo 12 numerių, tačiau vėliau išeidavo rečiau, – po 2, 3, 4 numerius per metus. 1848 m., anot Geitlerio (Geitler), turėjo pasirodyti kitas periodinis leidinys Prūsų Lietuvoje, Klaipėdoje, pavadintas *Lietuvninku Prieteliu*s, beje gyvavęs labai trumpai. 1849 m., kaip jau minėjau, prof. Kuršaitis įsteigia Karaliaučiuje laikraštį *Keleivis*, kuris jam vadovaujant ėjo iki 1880 m., po to jo leidimą perėmė Einaras, jis pakeitė pavadinimą į *Naujas Keleivis* ir perkėlė jį iš Karaliaučiaus į Tilžę. 1863 m. viename iš mažesniųjų Prūsų Lietuvos miestų pradėjo eiti liberalus laikraštis *Lietuvninku Pastaš*, įsteigtas konservatyviajam *Keleiviui* atsverti; deja ėjo trumpai. 1878 m. Klaipėdoje pradėjo eiti *Lietuviszka Ceitunga*; ir pagaliau paskutinis laikraštis Prūsų Lietuvoje prieš *Aušros* pasirodymą buvo *Konzervatyvu Draugystes Laiszkas*, leistas Priekulėje nuo 1879 m. Tiesą sakant, periodiniams leidiniams derėtų priskirti ir Didžiojoje Lietuvoje nuo 1846 iki 1862 metų išėjusius Ivinskio kalendorius, apie kuriuos kalbėjau anksčiau, kadangi toje Lietuvos dalyje nebuvo jokios periodinės spaudos, Ivinskio kalendoriai ten atliko jos funkcijas, ir gana sėkmingai, kadangi tinkamai parinktas jų turinys, gyvybingumas bei pritaikymas liaudies poreikiams užtikrino tų kalendorių populiarumą ir didelę bei pastovią jų įtaką. Laikraščiai, išeinantys Prūsų Lietuvoje, buvo grynai lokaliniai, tenkino tik prūsų lietuvių poreikius ir buvo pritaikyti prie jų kultūros lygio, kuris labai skyrėsi nuo Didžiosios Lietuvos lietuvių kultūrinio lygio. Protestantizmas ir kultūrinėje, o tuo labiau politinėje srityje, be to žymus germanizacijos laipsnis visiškai atskyrė prūsiškąją Lietuvos sritį nuo jos rytinių seserų; be to, gotikinis Prūsijos lietuvių spaudos šriftas jos poveikį Didžiajai Lietuvai darė neįmanomą, nes didžiosios Lietuvos gyventojai mokėjo tik lotynišką abėcėlę. Pagaliau dar priminsiu, kad nuo 1879 m. tolimoje Amerikoje, Niujorke, pradėjo eiti lietuviškas laikraštis, pavadintas *Gazietu Lietuviszka*. Jį įsteigė geras lietuvių draugas lenkas Tworowskis [Tvarauskas Mykolas], mokantis lietuvių kalbą. Šis laikraštis buvo sparčiai augančios lietuvių emigracijos į Ameriką išraiška. Tokia lietuviška spauda ėjo prieš pasirodant 1883 m. mėnraščiui *Aušra*, kuris buvo ryški ne tik lietuvių spaudos, bet ir visos tautos kultūros evoliucijos radikalaus posūkio išraiška.

Iš aukščiau pateiktos atgimimo priešaušrio lietuvių literatūros apybraižos matome, kad tautinė lietuvių kultūra nebuvo užsisklendusi vien tik vadinamosios liaudies kultūros rėmuose, bet taip pat skleidėsi ir sąmoningoje aukštesnėje individualioje kūryboje, o XIX a. išsiliejo į platesnes minties ir meno sferas. XIX a. lietuviškoje raštijoje krinta į akis reikšmingas kunigų ir bajorų dalyvavimas šiame procese. Ypač bajorijos dalyvavimas priverčia mus susimąstyti apie tai, ką anksčiau kalbėjome apie jos pasidavimą polonizacijos procesui. Iš tiesų, ir lietuvių dvasininkija, net betarpiškai iš liaudies kilę kunigai gerokai sulenkėdavo jau studijų metu, tačiau jos dalyvavimas lietuvių kultūrinėje kūryboje yra lengviau paaiškinamas negu bajorijos. Dėl santykinai žemesnio lietuvių kultūros lygio bei silpnesnio jos gyvybingumo visuomenės elementai, labiau pasiduodantys išorinės kultūros poveikiui, palaipsniui su ta kultūra sutapdavo ir tokiu būdu nutautėdavo. Tai pasakytina tiek apie ištisas luomines grupes, apie ką jau kalbėjau, tiek ir apie atskiras asmenybes, joms atsiplėšiant nuo liaudies kamieno ir sparčiai kultūriškai augant. Taip ir Didžiosios ir Prūsų Lietuvos kunigai lietuviai gana greit pasiduodavo lenkų ir vokiečių įtakai. Tačiau kunigai, jei jie grįždavo atgal į kaimo parapijas, vėl sueidavo į glaudų kontaktą su liaudimi, kurioje buvo nepajudinamai išlikusi lietuviškos kultūros šerdis, ir todėl jų kultūrinis nutautėjimas švelnėjo ir silpo dėl nuolatinio ryšio su lietuvišku kultūriniu pagrindu bei dėl nuolatinio lietuviškos kultūros elementų poveikio. Smulkioji bajorija, nors ir atskiras luomas, tačiau nuolat turėjo kontaktų su kaimo liaudimi, todėl ją stipriau veikė procesai, vykstantys liaudies masėse. Kai dėl vidutinės ir aukštesniosios bajorijos [didikų žemvaldžių], tai šioji dėl savo gyvenimo būdo bei dėl turtinių santykių ir gilesnio bei pastovaus kontakto su išorinėmis aukštesnės intelektualinės kultūros apraiškomis natūraliai buvo labiau atitolusi nuo liaudies. Nors ir toji bajorija turėjo tam tikrų kontaktų su liaudimi, bet gerokai silpnesnių, negu

smulkioji bajorija ir kleras. Todėl liaudyje vykstantys procesai galėjo tik nežymia dalimi jai persiduoti. Be to, reikėtų atsižvelgti į tai, kad jau ir praeityje sąlygos, apibrėžiančios polonizacijos procesą Lietuvoje, šimtą kartų giliau veikė aukštesniąją bajoriją, negu kitus luomus, ir jau vien todėl kultūriniai skirtumai tarp jos ir lietuvių liaudies buvo žymiai didesni, negu tarp pastarosios ir smulkiosios bajorijos; taigi jos bendravimas su liaudimi bei tarpusavio poveikis buvo dar labiau komplikuoatas.

Žemiausiame tautos sluoksnyje, baudžiavinėje liaudyje, išlikę lietuvių kultūros elementai, jau gerokai nualsinti lietuvių valstybės augimo sąlygų ir nusilpninti staigaus posūkio nuo senosios pagonybės į krikščionybę, sugebėjo laikui bėgant po sunkios krizės sustiprėti, pamažu liaudies psichikoje asimiliuojantis krikščionybei ir kultūrinių svetimybių pradams. Tame procese jie sutvirtėjo, įgavo gyvybingumo, kuris padarė juos pajėgius kūrybinei plėtrai. Vis dėlto jų kūrybingumas pasireiškė beveik vien tik liaudies kultūros srityje, neturėdamas sąlygų išsiveržti į platesnius žmogiškos veiklos barus. Gryniausiu pavidalu išlikę baudžiaviniame valstytyje, lietuvių kultūros elementai savaime turėjo užsisklęsti valstiečio buityje ir veikloje. Suvešėjo kai kurių iš liaudies kilusių dvasininkų kultūrinėje veikloje ir pagaliau rado deramą išraišką poetinėje didžiojo Donelaičio kūryboje XVIII a., bet tai buvo tik pirmieji išsiveržimai iš liaudiškos kultūros rėmų. XVIII a. pabaigoje ir XIX a. keičiasi sąlygos lietuvių kultūrinio pajėgumo augimo naudai. Jau 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija, susilpnindama Respublikos, vadinasi, ir lietuviškųjų žemių, politinę luominę organizaciją, ėmė artinti smulkiają bei bežemę bajoriją prie valstiečių. Tiesa, toji konstitucija išlaikė luominį tautos pasidalijimą, bet, šiaip ar taip, bajorų atžvilgiu ji sulaužė absoliučią vieno luomo valdžią ir bežemei bei smulkiajai bajorijai apribodama dalyvavimą seimeliuose ir taip susilpnindama jų valdžios sferą, kartu diferencijavo bajorų galimybes dalyvauti įstatymų leidžiamajoje valdžioje. Šia prasme Gegužės 3-iosios konstitucija išreiškė luominės santvarkos silpninimo tendenciją ir bajorijos atžvilgiu rėmėsi labiau šiuolaikiniu diferencijavimo veiksnium – klasinės organizacijos veiksnium, besiremiančiu turтинiais skirtumais. Tiesą sakant, tai buvo tik vienas žingsnis ta kryptimi, tačiau kad ir kaip ten būtų, jis buvo žengtas. Luominių skirtumų nykimas išryškėjant klasiniams skirtumams, kurie buvo nuosavybės santykių pasikeitimo išdava, buvo ryškiausias XIX a. istorijos bruožas. Lietuvoje savarankiško politinio gyvenimo praradimas šį procesą tik pagreitino. Lietuvių visuomenė, kuri, beje, dar iki šiol neprarado luominės visuomenės bruožų, šiaip ar taip vystėsi demokratizacijos, paremtos nūdienos klasine diferenciacija, kryptimi. Teisinių ir politinių aukščiausiojo luomo privilegijų tąsą nutraukė radikalios permainos tautos politiniame gyvenime. Bajorijos valstybinė visavaldystė (*souveraineté*) nustojo egzistuoti Rusijos valstybės ribose, o Varšuvos Kunigaikštystėje ir kongresinėje Lenkijos Karalystėje, į kurių sudėtį įėjo Užnemunė, ji buvo apribota. Luominės organizacijos bruožai, palaipsniui išstumti iš teisės srities, nuo tol išliko kaip atgyvenos vidiniuose santykiuose, papročių sferoje, iš kur tik dabar pamažu traukiasi atsirandant naujam klasiniam susiskirstymui. Lietuvoje jie išliko kiek ilgiau dėl to, kad čia nesiformavo pramoniniai santykiai, kurie radikaliausiai laužo ir naikina luominę struktūrą; tačiau šiandien luominė organizacija lūžta veikiamą kitos Lietuvoje besikuriančios farmacijos, būtent farmacijos, paremtos vidutine ir smulkia žemės nuosavybe; dėl šios priežasties Lietuva šiandien yra šimtąkart mažiau luominė negu jos rytų kaimynė Baltarusija, kuri nesivystė nei pramoninės gamybos, nei stiprios vidutinės žemės nuosavybės linkme.

Viską, kas anksčiau pasakyta, betarpiškai susiedami su mūsų tema pastebėsime, kad luominių skirtumų nykimo procesas Lietuvoje vyko smulkesnei ir mažiau pasiturinčiai bajorijai vis glaudžiau bendraujant su liaudimi. Šis faktas lengvino lietuviškos, iš esmės liaudiškos, kultūros elementų poveikį smulkiajai bajorijai. Nepaisant tam tikrų atgyvenusių luominių prietarų, skatinančių ją iškelti save aukščiau ir vengti liaudies, tarpusavio kultūrinis poveikis ryškiai sustiprėjo. Taigi jautresnės asmenybės iš bajorijos tarpo, lengviau pasiduodančius laikmečio poveikiams ir gabesnės, savo veikloje ėmėsi naudoti lietuviškos kultūros elementus. Didelė dalis aukščiau išvardytų XIX a. kultūros darbuotojų buvo kilę iš tų bajorijos sferų, kurios

buvo artimesnės liaudžiai, dėl savo kadienės veiklos pobūdžio buvo priverstos turėti su ja glaudžius ar ne tokius glaudžius kontaktus. Dėl visų šių veiksnių (lietuviškos kultūros gyvybingumo tendencijų sustiprėjimas, įvykus liaudies kultūriniam lūžiui, nelabai gili smulkiosios bajorijos polonizacija, taip pat laipsniškas luominių santykių nykimas ir demokratizacijos procesas, stiprinantis liaudiškos lietuvių kultūros elementų poveikį bajorijai) tie žmonės tapdavo lietuviškos kultūrinės kūrybos įrankiais ir savo veikloje, tiek švietimo srityje (Ivinskis), tiek kultūros ir mokslo (Stanevičius, kun. Juška), istorijos studijų (Daukantas, Valančius), tiek poetinėje kūryboje (Strazdelis, Vienažindis, Baranauskas) grįždavo prie kalbos bei kultūrinių ir etnografinių lietuviškų ištakų ir vijo lietuvių tautinės kultūros siūlą. Toje XIX a. lietuviškoje kūryboje sutinkame asmenybių ir iš aukštesnės bei turtingesnės bajorijos, kuri buvo jau gerokai labiau polonizuota ir dėl to nutolusi nuo etnografinio liaudiškojo pagrindo. Prie tokių priskirtinas kunigaikštis Giedraitis, bet visų pirma puikus lietuvių kalbos ir lietuviškų tradicijų žinovas Dionizas Poška. Betarpiškai, asmeniškai bendraudamas su liaudimi bei visa aplinka Poška ne tik pradėjo rūpintis istoriniais paminklais, senienomis bei papročiais, kaip praeities dalykais, kuriuos labai mėgo, bet sugebėjo įžiūrėti tęstinumą tarp praeities ir šiuolaikinės liaudies, ir į visumą sujungti savyje lietuviškos kultūros pradus, kuriuos paskui skelbė tiek savo kūryboje, tiek ir savame gyvenime.

Neabejotinai ir Vilniaus universitetas, kuris XIX a. pradžioje didžiai spinduliavo visam kraštui ir uždegė Vilniuje didelį kultūros židinį, buvo palankus veiksnys pradėjusiai reikštis lietuvių kultūrinei kūrybai. Nors betarpiškai Vilniaus universitetas neišreiškė lietuvių kultūros ir buvo aukščiausia lenkiškos kultūros apraiška, tačiau toks galingas krašto židinys be galo pakėlė bendrą žmonių, kuriuos pasiekė jo spinduliavimas, kultūros lygį. Akivaizdu, kad toms asmenybėms, kurių etnografinis lietuviškas pagrindas jau buvo užgožtas svetimo elemento, kultūrinė Vilniaus universiteto įtaka tik padėjo galutinai susiliesti su lenkų kultūra. Tačiau asmenybėms, kuriose buvo gyvi lietuviškos kultūros pradai, toji įtaka pasireiškė ne tik lenkiškų elementų gavimu, bet ir jų bendro kūrybingumo stiprinimu, o tai visada atveria vidinį žmogaus turinį. Didelis kultūrinis krašto židinys, koks buvo Vilniaus universitetas, suteikė akstinių bet kuriai, taip pat ir lietuvių kūrybai.

Be to, XIX a. Lietuvoje telkėsi ne vien tie kultūros darbuotojai iš bajorų aplinkos, kurie artimai bendravo su liaudimi ir savo veikloje betarpiškai išreiškė lietuvišką kultūrinę kūrybą, bet ir tokie kultūriškai sulenkėję žmonės, kaip kun. Bogušas (Bohusz), Liudvikas Jucevičius, Narbutas, Kondratavičius (Sirokomlė) [Kondratowicz, Syrokomla], karštai jaučiantys savo tautinį bendrumą su Lietuva. Nors aukštoji ir žymi dalis vidurinėsios bajorijos buvo kultūriškai sulenkėjusi ir istorinio vystymosi įtakoje, apie ką jau esu kalbėjęs, politiškai – pilietinėje srityje – jautė savo bendrumą su Lenkija, tačiau nebuvo ji visuotinai ir visoje teritorijoje vienodai atsiskyrusi nuo Lietuvos, kaip svetimas elementas, išbrauktas iš lietuvių tautos.

Liaudiškojo prado išryškėjimas krašto raidoje.

Liaudies inteligentija kaip tautinio atgimimo veiksnys.

Politinės sąlygos ir lietuviškos spaudos draudimas po 1863 m.

Matėme, koks reikšmingas buvo bajorijos dalyvavimas kultūrinėje lietuvių kūryboje XIX a. Tačiau kadangi lietuviškos kultūros šerdis gryniausiu ir raiškiausiu pavidalu išliko kaimo liaudyje, tikrasis tautinis atgimimas, kurio esmę sudaro kultūrinis kūrybingumas bei viso krašto gyventojų susikristalizavimas į vienalytę tautą, galėjo įvykti tik dalyvaujant liaudžiai, tik nuo to momento, kai išlaisvintas iš nejudrumo būsenos ir besąlygiškos globos baudžiauninkas pareiškė savo poreikius politinėje ir kultūrinėje akcijoje. Kad

ir kaip ten būtų, bajorija negalėjo iki galo įvykdyti tautinio atgimimo, ji negalėjo visiškai tiksliai išreikšti ne tik kultūrinių elementų visumos, bet ir liaudies poreikių, kylančių iš visuomeninių tarpusavio santykių ir randančių išraišką politinėje akcijoje. Kol XIX a. kultūrinėje lietuvių kūryboje daugiausia dalyvavo bajorijos atstovai, vyko tik grynai literatūrinė kultūros emanacija be gilesnio masių sujudinimo, be galingo judėjimo, skatinančio lietuvių bendrumą ir bendrą kūrybingumą. Kaimo liaudies persvara lietuvių kultūroje buvo tokia, kad net tie XIX a. bajorai tiek teišreiškė lietuvišką kūrybą, kiek sugebėjo suartėti su liaudimi ir iš jos sėmėsi savojo kūrybingumo. Lietuvių bajorija jau nebegalėjo pati iš savęs, iš savo kultūrinių prielaidų iškelti lietuviškos kūrybos. Viskas, kas Lietuvoje buvo daroma – ar literatūros, ar kitose kultūrinio darbo sferose bei politinėje veikloje – ne iš liaudiškų poreikių bei aplinkos, bet iš bajoriškųjų premisų, buvo iš esmės lenkiško pobūdžio ir sudarė lenkų kultūrinį palikimą.

Liaudyje susikoncentravo lietuvių tautos prielaidos. Sakau „prielaidos“, kadangi dar „tautos“ tiesiogine to žodžio prasme nebuvo, ir tik atgimimas turėjo suformuoti tautą. Senoji Lietuvių Tauta istorijos evoliucijoje tapo suskaldyta, jos dalys linko į kitas tautas, tačiau kadaise jos sukurta kultūra beveik statinėje būklėje tebeslypėjo žemutiniame liaudies sluoksnyje.

Laipsniškas teisinis luominės santvarkos silpninimas ir baudžiavos panaikinimas bei valstiečio išlaisvinimas turėjo lemiamos įtakos jų kūrybingumo pakilimui. Tiesą sakant, Rusijos valstiečių gautoji laisvė buvo tik formali, nes politinėje sferoje vyravo valstybinis „globos“ principas, kuris reišė, jog valstybei priklauso liaudies poreikių numatymo ir jų patenkinimo monopolis, o bet kokia iniciatyva bei pilietinė akcija, vykdoma be valdžios pritarimo, laikoma nusikaltime ir negailestingai slopinama. Be to, amžių bėgyje senoji aristokratiška carų globa liaudžiai – vystantis valstybei ir sudėtingėjant poreikiams, kurių jau nebegalima buvo tėviškai numatyti iš anksto – išsigimė į plėšikišką išnaudotojišką biurokratijos savivalę, tad savaime suprantama, politinė nelaisvė siejosi ne tik su pilietinės iniciatyvos varžymu, bet ir pačių poreikių bei kultūrinės plėtros varžymu dar pačioje jų užuomazgoje, nes bet koks kultūrinis augimas ir kasdienių poreikių tenkinimas turėjo gimdyti naujus, aukštesnius ir sudėtingesnius poreikius, tuo dar labiau apsunkindamas aristokratišką valdymą. Globėjiškas poreikių numatymas, tikintis tinkamai juos patenkinti, išsigimė į globėjišką jų numatymą, siekiant tuoj pat juos nuslopinti. Be to Lietuvoje tas bendros nelaisvės dėsnis dar komplikavosi tendencijomis, būdingomis okupacinei valdžiai [valstybės] pakraščiuose. Ne tik visuomeninis darbas buvo laikomas nusikalstamu, ne tik bendras švietimas buvo stabdomas, ūkinė savivalda neleistina, valsčiaus savivalda visiškai priklausoma nuo neatsakingų valdininkų – netgi bet kokia tautinė kūryba griežtai kultūrinėje srityje buvo visiškai uždrausta. Tačiau nepaisant viso to, draustas ir slopintas kūrybingumas negalėjo būti panaikintas valdžios valia, jei liaudyje gyvavo elementai, apibrėžiantys jo egzistavimą. Nelaisvė ir priespauda sąlygojo tai, kad be jėgų, skirtų kultūrinei kūrybai vystyti, didelė dalis tautos energijos bei pastangų turėjo būti nukreipta kovai su priespauda, siekiant išsikovoti tokias vystymosi sąlygas, kurios geriausiai atitiktų kultūrinius poreikius bei tautų kūrybingumą.

Valstietis, po baudžiavos panaikinimo tapęs „nepriklausomas“, paliktas pats rūpintis savo ateitimi ir kartu neturintis tų teisinių ir politinių sąlygų, kurios įgalina asmenis, grupes ir klases imtis iniciatyvos bei bendros pilietinės akcijos, savaime turėjo griebtis „nusikalstamos“ veiklos politinėje bei kultūrinėje srityje. Ta lietuvių valstiečių akcija, kuri išsiplėtojo antroje XIX a. pusėje, rėmėsi tautiniu pagrindu, kadangi ji buvo liaudies, kurioje susikoncentravo lietuviški kultūriniai pradai, vystymosi išraiška. Čia negalima kalbėti apie jokią specialų tautiškumo primetimą, kadangi toji kūryba savaime, visiškai natūraliai turi atspalvių ir ypatybių to šaltinio, iš kurio išplaukė. Tautinio lietuvių atgimimo genezė buvo tokia natūrali ir paprasta, kad jos traktavimas kaip paslapties, kaip intrigos, reikalaujančios specialaus išnarpliojimo, yra visiškai nereikalingas. Kaip bajorų politika bei kultūrinė veikla Lietuvoje XIX a. (išskyrus smulkiąją bajoriją ir tas asmenybes, kurios glaudžiau bendravo su

liaudimi ir savo veikla išreiškė lietuvišką kūrybą), buvo labiau lenkiško pobūdžio, taip liaudies politika bei kultūrinė kūryba turėjo ir privalėjo turėti lietuvišką charakterį.

Iš liaudies kilusios inteligentijos atsiradimas tuoj po baudžios panaikinimo pagreitino tautinę evoliuciją. Inteligentija, dabar kylanti jau iš liaudies, ryškiai skyrėsi nuo savo pirmtakės bajoriškosios, ir tautinio atgimimo darbas buvo tikrasis jos pašaukimas. Ji turėjo savyje visą kultūrinį ir etnografinį liaudišką pradą, su kuriuo suaugo ne bendraudama su liaudimi, bet betarpiškai iš jos kilusi, be to, ji aiškiai suvokė konkrečius liaudies poreikius, jos skriaudas, skausmus ir rūpesčius. Ji, atsiradusi iš liaudiškos aplinkos, buvo jos kūdikis ir atžala; jai nereikėjo studijuoti liaudies, kad ją pažintų ir suprastų, iš jos semtųsi įkvėpimo bei kūrybos pradų; ji jau disponavo tomis tautinėmis prielaidomis, kurios turėjo apibrėžti jos kūrybinę veiklą. Lietuvių kalba buvo jos kalba, liaudies psichikos, tikėjimų, papročių elementai sudarė jos pačios esmę; svetimos jai buvo tos istorinės tradicijos, kurios daugiau ar mažiau glūdėjo bajoriškosios inteligentijos, net ir jaučiančios tautinį bendrumą su lietuviais, protuose ir jausmuose; be kultūrinio ir tautinio jos pamato tapatumo su tokiu pat liaudies pagrindu, ji, kaip jau minėjau, taip pat turi betarpišką – jei taip galima pasakyti – klasikinį supratimą apie liaudies poreikius, kurie daugeliu atvejų buvo ir jos poreikiai, kai tai lieté jos tėvus arba savo materialinio gyvenimo užtikrinimą. Kartu su poreikių supratimu dažnai siejosi tiesioginė asmeninė priklausomybė nuo tėvų. Taigi savo viešojoje veikloje ji remsis ne tik lietuviškais kultūriniais pradais, bet ir konkrečiais liaudies poreikiais, kuriais ir toliau vadovausis, tuo dėdama stiprų pamatą tautiniam atgimimui. Visa tai yra veiksniai, kurie daro ją tinkamesne imtis tautinio atgimimo darbo, negu jos pirmtakė bajorija, kuri, turėdama, rodos, didesnių talentų ir individualybių, vis dėlto turėjo mažiau betarpiškų ryšių su tautinės kultūros šaltiniu – liaudimi.

Tačiau nereikia ignoruoti to didelio darbo, atlikto ankstesniųjų lietuvių darbuotojų jėgomis. Nepriklausomai nuo savo bajoriškos ar liaudiškos kilmės jie sugebėjo duoti didelį impulsą tautinei kultūrai ir išvesti ją iš siaurų vadinamosios liaudiškos kultūros rėmų į platesnį žmogiškosios kūrybos lauką. Jų puikūs darbai užfiksavo lietuvių gyvybingumą ir, nors nesugebėjo per juos sukelti gilesnės liaudies masių reakcijos, vis dėlto patys buvo lietuvių kultūros pradų emanacija – tos kultūros, kuri glūdėjo masėse dar statinės būklės. Taigi turintis prasidėti tautinis atgimimas ras dirvą, patręštą geriausiųjų ankstesnių kartų žmonių darbu; nereikia pradėti darbo nuo pirmo žingsnio, nuo pirmo kūdikio riksmo. Nėra *tabulae rasae*¹, ir naujiems žmonėms, kuriuos gyvenimui ir kultūrinei kūrybai pašaukė naujos aplinkybės, reikia įvertinti jau padarytus darbus ir užmegzti tęstinumo ryšį tarp tolesnės raidos ir praeities.

Iš tikrųjų tautinio atgimimo darbo imsis inteligentija, ir pradžioje jis bus daugiausia vien jos vadovaujamas, tačiau negalima jo laikyti vien inteligentijos sumanymu, atplėšti nuo liaudies masių. Iš liaudies kilusi inteligentija buvo tik liaudies emanacija, išreiškė jos pradus ir poreikius, realizavo tai, kas glūdėjo liaudyje kaip prielaidos. Žinoma, dėl sunkios nelaisvės ir uždėtų pančių, plati ir atvira bendra akcija tuomet buvo negalima. Ją turėjo pakeisti asmeninės arba grupinės pastangos, o jos pasirodė tiek gyvybingos ir rado atgarsį, kiek rėmėsi konkrečia poreikių sistema ir nuosekliai juos išreiškė.

Toliau matysime, kokia abipusio liaudies poveikio inteligentijai ir inteligentijos liaudžiai fluktuacija² nuolatos vyko atgimimo proceso metu. Iš pradžių tie ryšiai buvo laisvesni, inteligentų akcija mažiau pasidavusi liaudies kontrolei, bet vėliau liaudies dalyvavimas tautinėje akcijoje darėsi vis platesnis ir sąmoningesnis, kol pagaliau 1905 m. valstybinės krizės fone liaudies judėjimas pasirodo kaip jėga, kuriai griežtai privalo būti pajungtos ir inteligentijos pastangos. Žinoma, kad pirmiausiai ir akivaizdžiausiai tai liečia politikos sritį, kurioje bendri klasiniai interesai pasireiškia intensyviausiai. Kultūrinės kūrybos srityje ir aukščiausioje jos išraiškoje – mene, asmenybės yra laisvesnės nuo

¹ Švari lenta (lot.). – Ž. N.

² Lot. *fluctuatio* – svyravimas. – Ž. N.

tiesioginės kontrolės, nors ir čia su gaivališku fatalizmu jos realizuoja tai, kas glūdi aplinkoje, iš kurios jos kilę, bei jose pačiose.

Visose tautinio atgimimo stadijose liaudis sąmoningai arba nesąmoningai reguliuos inteligentų akciją, kol pagaliau laipsniškai pati įsijungs į ją vis gyviau ir betarpiškiau.

Jau XIX a. 8-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 9-ojo dešimtmečio pradžioje lietuvių jaunimas vidurinėse mokyklose, dvasinėse seminaruose bei Rusijos universitetuose pradeda jungtis į būrelius, karštai aptarinėti apverktiną Lietuvos tautinę padėtį, atsigręžia į jos istoriją, tradicijas, tautinės kūrybos palikimą. Jaunimas atidžiai skaito Narbutą, Jucevičių, Kraševskio darbus, pagrįstus Lietuvos istorija, Kondratavičių. XIX a. lietuvių autorių darbai yra ryte ryjami ir suranda gyvą atbalsį jaunimo mintyse ir širdyje; ypač Daukantas tampa garbinamu pavyzdžiu karštam patriotizmui ir didžiam tautinio atgimimo ilgesiui, kuris jaunų skaitytojų širdyse veržiasi išsilieti darbais. Universitetinis jaunimas neapsiriboja kontempliaciniu pirmtakų darbuose išsibarsčiusių kultūrinių pradų žavėjimusi bei absorbavimu; jų karšti jausmai ir pribrendę protai reikalauja kūrybinio darbo. Genami troškimo ir poreikio realizuoti savo jausmus ir mintis, žodžiu – save, darbais, jie pradeda kurti, leidžia trumpus laikraščius, kurie yra užpildyti jų pačių kūriniais ir eina iš rankų į rankas savam rate*, pagaliau rašo straipsnius lietuviška tematika į rusų laikraščius. Šioje srityje pirmavo Maskvos universiteto studentai lietuviai.

Vis dėlto sąlygos pradėti bet kokį viešą darbą savame krašte buvo sunkios. Bendroji nelaisvė gilėjo dėl ypatingos priespaudos, kurią kentė Lietuva, ypač nuo šiurpių Muravjovo laikų. Auganti lietuvių inteligentų karta galėjo turėti tik vieną laisvą viešojo darbo lauką – tai reiškia... bendradarbiavimą su valdžia Lietuvos nutautinimo akcijoje. Bet kokios kitos krypties veikla buvo griežtai ir beatodairiškai draudžiama, o oficialioji lietuviams buvo nepriimtina.

Rusų valdžios politika Lietuvoje po 1863 m. buvo padiktuota istorinio lenkų–rusų ginčo. Būtent – valdžia norėjo Lietuvoje ir Baltarusijoje nuslopinti lenkų kultūrinę įtaką, atskirsti abu šiuos kraštus nuo kultūrinės Lenkijos traukos. Tai pirmiausia lietė Baltąją Rusiją. Nes Baltarusija buvo tas taškas, kuriame suėjo ir kryžiuosi lenkų ir rusų įtakos, kur toji kova turėjo įsiliepsnoti ypač stipriai. Etnografinė Lietuva, nepažįstanti nei unijos¹, nei pravoslavijos, turinti šimtąkart ryškesnę etnografinę bei kultūrinę individualumą nei Baltosios Rusios gyventojai, nebuvo tokia svarbi lenkų ir rusų įtakų kovos vieta, kaip Baltarusija. Visų pirma, kultūrinės rusų įtakos Lietuvoje visai nebuvo, tuo tarpu egzistavo gili, istorinių veiksmų apibrėžta lenkų kultūrinė įtaka, pasireiškianti aukštųjų visuomenės sluoksnių polonizacija, iki pastarojo meto taip pat visos švietimo sistemos, bažnyčios bei dvasininkijos polonizacija, nuolat besiskverbianti nesuskaičiuojamomis istoriškai nusistovėjusių tarpusavio santykių arterijomis. Bet tuo tarpu, kai Baltarusija, neturinti ryškaus etnografinio individualumo, buvo beveik išimtinai svetimų konkuruojančių įtakų sferoje, Lietuva ne tik turėjo tokią individualybę, giliai besiskiriančią nuo etnografinės slaviškų tautų individualybės, bet ir sugebėjo ją įtvirtinti ir sukonzentruoti iki kultūrinio kūrybingumo išraiškos, ką jau aiškiai matome XIX a. lietuvių kūryboje, apie kurią jau kalbėjome. Tad lenkiška įtaka, neabejotinai labai rimta ne tik kultūrinėje, bet ir politinėje srityje, nebuvo Lietuvoje vienintelė ir nesugebėjo nuslopinti individualios lietuvių kūrybos. Tokia buvo situacija abiejuose tuose kraštuose, kuriuose rusų valdžia po 1863 m. troško padaryti Lenkijai didžiausią žalą, suduoti skaudžiausią smūgį, niveliuojant jos reikšmę ir įtaką iki etnografinės sąvokos nuo to momento, kai bus nuslopintas jos kultūrinis spinduliavimas į išorę. Tai buvo pagrindinė rusų valdžios užduotis istoriniame lenkų–rusų ginče.

Užgniaužti kultūrinį Lenkijos spinduliavimą, jį sutalpinti siauruose etnografinės sąvokos rėmuose, sulaužyti istorines valstybingumo tradicijas, amžinai įsipinančias į nelemtą Rusijai lenkų k l a u s i m ą –

* Peterburge tarp lietuvių studentų kursavo toks ranka rašytas laikraštukas *Kalvis melagis*, studentai Maskvoje 1880–1881 metais, išleido keletą numerių, laikraštuko, kuris vadinosi *Auszra* (žiūrėk mėnraštį *Auszra*. Nr. 8, 9, ir 10, 1883 m.).

¹ Kalbama apie unitus. Ž. N.

štai užduotis. Kaipgi ją sėkmingai spręsti abiejuose „pakraščiu“ kraštuose? Baltojoje Rusioje buvo užgniaužta ir paskelbta už įstatymo ribų viskas, kas buvo lenkiškos įtakos išraiška, kartu buvo beatodairiškai draudžiamos bet kokios tuomet dar silpnai besireiškiančios baltarusiškojo individualumo apraiškos bei stipriai remiamos rusiškos įtakos pravoslavystės skleidimo liaudyje, mokyklų steigimo, didesnių nuosavybės teisių rusams suteikimo forma ir t. t.. Kiek kitaip dėl anksčiau minėtų priežasčių reikalai klostėsi Lietuvoje. Čia pačiose liaudies gelmėse nebuvo rusiškos įtakos, trūko ir natūralių įrankių tai įtakai skleisti. Lygiagrečiai beatodairiškam lenkiškos įtakos stabdymui ir slopinimui reikėjo visų pirma įkurti šalyje kokius nors rusų įtakos atramos taškus. Tuo pasireiškė rusų valdžios politikos Lietuvoje programa. Tačiau Lietuvoje, priešingai negu Baltojoje Rusioje, lygiagrečiai išorinei įtakai jau egzistavo individuali nuolat auganti tautinė kūryba. Taigi čia nepakako slopinamai lenkų įtakai priešpriešinti išorinės rusų įtakos instrumentus. Visų pirma išorinė rusų įtaka, diegiama dirbtinai, be tradicijų, be natūralių atramos taškų istoriškai susiklosčiusiuose santykiuose, nebūtų sugebėjusi sėkmingai konkuruoti su lenkiška įtaka net ir aštriausiai pastarąją persekiojant. Daugų daugiausia būtų galima daryti prielaidą, kad netgi jeigu tas persekiojimas ir sugebės susilpninti ar pašalinti lenkišką įtaką tautos kultūrinio vystymosi kelyje, tai tas vystymasis bet kuriuo atveju pasuks ne rusiškos įtakos, neturinčios jokių atramos taškų krašte, kryptimi, bet natūraliu individualaus lietuviško kūrybingumo augimo keliu. Kaip galėjo Rusija tikėtis savos įtakos įsigalėjimo krašte, kurio etnografinis pagrindas neturi beveik jokio giminingumo su slavų tautomis, kuris niekada praeityje su Rusija jokiomis kultūrinėmis įtakomis susijęs nebuvo (ankstesnė gudų įtaka Lietuvos kunigaikščių dvaruose net nebuvo rusiška ir, pagaliau, buvo visiškai ištrinta tolesnio tautos vystymosi kelyje), krašte ištisai katalikiškame, turinčiame ilgą lenkų įtakos tęstinumo tradiciją, galų gale krašte, kuriame vis galingiau pradėjo reikštis individuali kūryba, paremta senomis etnografinėmis tradicijomis, atgimstančia tautine kultūra? Prasisiekėliškas dirbtinai įvestos rusiškos įtakos pobūdis negalėtų jai užtikrinti gilesnio veiklos efekto ir iš anksto pasmerktų šią įtaką akivaizdžiam bankrotui, nepriklausomai nuo bet kokio spaudimo, prievartos ir piktnaudžiavimų. Ką, pavyzdžiui, reikštų kokios nors pravoslavų cerkvės, nors jų būtų pristatyta ne mažiau nei katalikiškų bažnyčių, šalyje, kur visi gyventojai katalikai? Tiesa, valdžia dėl šios priežasties nedelsdama ėmė persekioti katalikų tikėjimą Lietuvoje – iš čia ta opozicinė ir priešiška valdžiai kunigų laikysena, su kuria lietuvių dvasininkija vėliau įžengė į tautinio atgimimo areną – tačiau persekiojimas, nors pats savaime ir neduodantis rezultatų, gali sukurti papildomų problemų persekiotojui ten, kur jų nebuvo esant natūraliai santykių raidai.

Kad nepakanka primesti išorinę rusų įtaką kartu persekiojant ir slopinant lenkiškąją, suvokė net tokia barbariška ir pripratusi prie kumščio ir rimbokos kulto vyriausybė kaip dabartinė. Todėl reikėjo esamomis sąlygomis rasti kokią nors gyvybingą ir turinčią vystymosi galimybių srovę, į kurią būtų galima įskiepyti rusišką įtaką ir kuri galėtų būti panaudota kaip rusų kultūrinės propagandos įrankis. Tik tokiu būdu būtų galima tikėtis sėkmingo rusiškos įtakos priešpriešinimo lenkiškajai. Taigi tą įtaką reikėjo pritaikyti prie kokios nors jau egzistuojančios ir gyvybingos tendencijos – tokia visiškai teisingai buvo pripažinta lietuvių tautinė kultūrinė kūryba, kuri jau tada reikėsi vis plačiau. Tos politikos auka tapo akivaizdžiausia kultūrinės kūrybos šaka – raštija.

Tai buvo ne tik atitinkamos cenzūros reikalas. Suprantama, kad bendroji cenzūra sergėtų literatūros turinį ir apkarpytų laisvą sparnuotą žmogaus mintį; bet visa tai lietuvius kaip ir visas kitas tautas, liūliuojamas ryžtingos ir jautrios valstybės sargų „globos“. Lietuvių raštijos, kuri, valdžios manymu, istoriniame lenkų-rusų ginče turėjo įvykdyti specialią užduotį, atžvilgiu buvo sumanyta visai kas kita. To recepto formulė: prievarta primesti lietuviškajai raštijai rusiškus rašmenis. Tai turėjo nešti dvigubą naudą.

Visų pirma, plačiosios liaudies masės, per tautinę raštiją supažindintos su rusišku alfabetu, galėtų labiau

linkti į rusišką literatūrą, ypač liaudžiai suprantant pačią rusų kalbą, kurios būtų mokoma pasitelkus visą švietimo sistemą. Antra, lietuviškos raštijos susigimimavimas su rusiškąja ir kalbos mokėjimas palengvintų rusiškos įtakos pačiai literatūrai plitimą. Žodžiu – sumanymas buvo „puikus“. Lietuvių literatūra, jų kultūrinio kūrybingumo išraiška, turėjo būti išniekinta rusiškų grobikiškų instinktų *ad majorem gloriam!*¹ Taigi rusų politika Lietuvoje, paremta Muravjovo-Koriko tradicijomis, reiškėsi: a) negailestingu lenkų įtakos slopinimu; b) betarpiškos išorinės rusų įtakos primetimu, kas pasireiškia mokymo sistemoje, krašto valdyje, dirbtinai skatinant pravoslavybę (vienuolynai, cerkvės, pravoslavų brolijos – grynai katalikiškame krašte), remiant rusų nuosavybės įsigijimą, bandant kurti rusų valstiečių kolonijas, tam tikru metu – proteguojant gana gausią vietinę rusų sentikių bendriją ir pan.; c) skiepijimu į lietuvių tautinę kūrybą tokių bruožų, kurie ją glaudžiai susietų su rusiška kultūra, ir tai atvertų duris rusų įtakai.

Tai yra rusų politikos Lietuvoje direktyvos po 1863 metų.

Biurokratinė „globėjiška“ politika vis dėlto ties trečiuoju punktu apsiriko. Lietuvių kultūrinės kūrybos pavertimas dirbtiniu rusų įtakos platinimo įrankiu turėjo ją pačią parodyti ir užmušti. Žinoma, negalėjo būti ir kalbos, kad lietuviai priimtų tokias savo kultūrinės išraiškos realizavimo sąlygas. Tauta, besiveržianti į gyvenimą, vystymąsi bei kūrybą, jau savaime negalėjo pasukti ta kryptimi, kuri būtų jai mirtina. Savaime instinktas, stiprėjantis proporcingai tautos gyvybingumui, turėjo būti ypač stipriai įtemptas tada, kai lietuviai, įveikdami ilgą istorinę krizę, stoji prie savo tautinio atgimimo slenkščio. Toks jų kūrybos parodyjimas, toks brutalus jų šventos istorinės evoliucijos suteršimas nešvariais okupanto norais buvo tolygus kūrybos apskritai uždraudimui.

Iš čia matome, kad lietuviai tame istoriniame lenkų-rusų ginče netapo, deja, ta trečiaja „laimingąja puse“ – *tertius gaudens*², kokia tam tikra prasme tapo jų kaimynai ir šiauriniai broliai latviai. Priešingai – atsidūrė jie pačioje blogiausioje padėtyje, nes tai buvo bet kokios kūrybos užd r a u d i m o sąlygos. Jų vystymosi aplinkybės buvo blogesnės ir sunkesnės nei lenkų, nes draudimas buvo objektyviai sunkus ne tik pats savaime, bet ypač jų atžvilgiu: jų kūrybingumas tik dabar, po ilgo ir skausmingo istorinio persilaužimo, pradėjo reikštis ir dar nesugebėjo įgauti tos mechaninės pagreičio jėgos, kurią turi ilgesnes ir senesnes tradicijas puoselėjusių tautų kultūrinė kūryba. Lietuvių kūryba ir jų atgimimas rėmėsi beveik vien organiškais veiksniais, jie dar neturėjo to tikslumo ir inercijos, būdingos mechaniniams procesams.

Stabtelėjau ties šiuo klausimu dėl kelių priežasčių. Visų pirma, tai betarpiškai siejasi su tautinio atgimimo pradžia – jam sukuriama ypatingai sunkios sąlygos. Be to, aukščiau apibrėžta valdžios politika veikė vienodai per visą tolesnį atgimimo laikotarpį – besąlygiškai iki 1904 m., sąlyginai ir dabar. Galiausiai – pagrindinių valdžios politikos Lietuvoje dėsnių sąrašas paneigia ir panaikina siaubingą legendą, sufalsifikuotą Lietuvos priešų ir tam tikrų lenkiškos opinijos sferų platinamą, deja, atkakliai ir su užsispyrimu. Ta legenda, kuriai pasmerkti trūksta žodžių, nes ji yra šventvagystė gyvos lietuvių Tautos atžvilgiu, skelbia, esą tautinis lietuvių atgimimas buvęs rusų valdžios intrigų rezultatas, vos ne vienas iš Muravjovo darbų. O juk matėme, kas lietuvių kultūrai buvo Rusijos politika po 1863 m. Jeigu rusų valdžia būtų apsiribojusi tik lenkiškos įtakos Lietuvoje slopinimu ir išorinės rusų įtakos primetimu be jokio ryšio su vidinių tarpusavio santykių tęstinumu krašte, tai lietuvių tautinis atgimimas gal ir būtų dėl to ką laimėjęs, nors ir čia nauda būtų buvusi abejotina, nes turtinga ir nusistovėjusi lenkiška įtaka, kurios elementais galėjo tam tikra prasme maitintis lietuvių kultūra be jokios baimės dėl savo individualumo, buvo laužoma dirbtinai; bet kuriuo atveju, net jeigu lietuvių kūrybingumas išloštų satrapų dėmesį nukreipus nuo savęs, tai tą naudą būtų buvę galima išreikšti formule „*tertius gaudens*“, bet anaip tol tai nebūtų sąmoningų valdžios intrigų darbas. Vis dėlto taip

¹ Didesnei šlovei (lot). – Ž. N.

² *Tertius gaudens* (lot.) – pažodžiui trečias džiaugiasi; Kai du pešasi, trečias laimi. – Ž. N.

nebuvo. Tik tada, jeigu lietuviai būtų pasinaudoję tomis savo kūrybos vystymosi sąlygomis, kurias jiems suteikė valdžia, toji legenda būtų tikra ir teisinga, tačiau tada lietuviai būtų įvykdę ne savo tautinį atgimimą, bet tautinę savižudybę, – greitai ar ne taip greitai; nes valdžia, panaudojusi jų kūrybą kaip rusiškos įtakos platinimo įrankį, pradėtų vykdyti palaiptinį nutautinimo planą. Tačiau kalbėti apie lietuvių tautinį atgimimą kaip apie valdžios intrigą yra tuo labiau absurdiška, žinant sąlygas, kokiomis jis iš esmės įvyko. Intriga iš valdžios pusės tikrai buvo – ir tai niekšišiausios rūšies, tačiau lietuviai ant to jauko neužkibo ir įvykdė savo tautinį atgimimą nepaisydami valdžios intrigu. Jei atskiros asmenybės, kaip, pavyzdžiui, nelaimingasis Ivinskis, laikinai ir papildavo į valdžios intrigos sąstus, tai tuo jos tik veikė prieš tautinį atgimimą, ir tauta už tokius faktus nėra atsakinga.

Legenda, apie kurią čia kalbame, yra niekšiškas šmeižtas, mestas tautos atgimimui, ir gali būti kartojamas arba žmonių, kurie savo politikos tikslais nori suklastoti tautos istoriją ir padaryti atstumiančią pačią tautą, arba nesąmoningų žmonių, kurie nesupranta, ką kalba. Pagaliau, pirmieji tolimi tautinio Lietuvos atgimimo blyksniai išryškėjo gerokai prieš 1863 m., kada negalėjo būti ir kalbos apie valdžios intrigą ir kada Vilniuje visame lenkiškos kultūros spindesyje veikė Didysis Universitetas. Kartu tokie pat tautinio atgimimo blyksniai pasirodė ir iš kitos Rusijos valstybinės sienos pusės – iš Prūsų Lietuvos. Atgimstančios Lietuvos Jonu Krikštytoju, skinančiu jai istorinio vystymosi kelią, buvo didis visuomenės demokratizavimo procesas, vykštą XIX a. visiškai nepriklausomai nuo rusų valdžios dalyvavimo ir prieš jos valią. Tačiau Jono pranašyste, skelbiančia artėjančio atgimimo proceso pradžią, buvo XIX a. lietuvių kultūrinė kūryba, charakterizuota aukščiau.

Lietuvos atgimimas ne tik nekilo iš valdžios intrigos, bet dar ir patyrė tam tikrų praradimų dėl istorinių Lenkijos ir Rusijos santykių raidos – vardan savo istorinio ryšio su Lenkų Tauta. Taigi Lenkija turi su pasibjaurėjimu atmesti visas jai pakišamas šmeižikiškas legendas apie Lietuvą.

Man belieka pasakyti dar keletą žodžių apie patį lietuviškos spaudos uždraudimą po 1863 m. Tas draudimas siejasi su vardu kažkokio Hilferdingo, mokslininko-svajotojo, kuris savo kabineto tyloje audė svajas apie visų slavų abėcėlę, turinčią visą nukamuotą žmoniją arba bent jos slaviškąją gentį padaryti laimingą. Taip atsitiko, kad gilios „mokslininko“ minties vaisius turėjo išeiti iš jo laboratorijos tylos gyvenimo išbandymui ir tapti įrankiu priespaudos, kuri skaudžiai atsilies lietuvių tautos evoliucijai. Tos palaimingos priemonės saldumo pirmieji turėjo paragauti lietuviai, prieš savo valią ir prigimtį „pagerbti“ pakėlimu į slavų genčių eiles ir atiduoti slaviškajam pedagoginiam metodui. Hilferdingo svajonės visiškai sutapo su tuo metu dominuojančiomis rusiškos visuomeninės politinės minties kryptimis. Visų pirma, jos buvo labai parankios ultrareakcinėms Muravjovo tipo priespaudos tendencijoms, kurioms nebuvo nieko neįmanomo visagalių kumščio ir kartuvių akivaizdoje; šios krypties ideologams Hilferdingo sumanymas buvo reikalingas tik kaip forma, nes, jų įsitikinimu, turinys nevaicino didelio vaidmens; kumštis turėjo užpildyti jo turinį ir nulemti jo gyvybingumą. Esmė buvo rusiškos įtakos sukūrimas bei įtvirtinimas; Hilferdingo sumanymas mechaniškai siejo rusišką įtaką su lietuvių kultūrine kūryba – ir to pakako; o ar tuo pat metu jie leidosi susiejami organiškai – nesvarbu, nes tam yra įsakymas ir ginkluotas kumštis. Be to, Hilferdingo sumanymas siejosi ir atitiko pseudodemokratinę tendenciją, propaguojančią tam tikrą specifiškai rusišką cezarianizmą, kuriame tautos taps laimingos globėjiško Rusijos valstybingumo dėka. Hilferdingo sumanymas tų tendencijų požiūriu turėjo stiprinti rusiškąjį valstybingumą Lietuvoje ir įvesti lietuvius į laimingą rytojų. Pagaliau, Hilferdingo sumanymą karštai palaiko mistiškos slavofilinės krypties atstovai, kuriems jis buvo vienas iš žingsnių įgyvendinant miglotus rusiškojo slavofilizmo idealus; kad lietuvių tauta visiškai nėra slaviška – apie tai ponai slavofilai nenorėjo ir pagalvoti: jie buvo pakankamai dosnūs bei taurūs, kad teikėsi skleisti savo slaviškąją laimę ne tik teisėtiems išrinktosios giminės sūnums, bet ir posūniamis bei barbarams; tik kad tiems barbarams slavofiliškos laimės, paverstos nelaisve, idealai neturėjo jokio žavesio; nes laimė yra

subjektyvi, ir jei kam nors ji pasireiškia pasyvumu bei nelaisve, tai dėl to nebūtinai ji bus visuotinai tokia visiems žmonėms. Žodžiu, Hilferdingo sumanymas sutapo su dominuojančiomis tendencijomis Rusijoje ir atitiko valstybės interesus, kaip tai apibrėžiau aukščiau. Vyriausybė – Muravjovas, Kaufmanas, Kornilovas – suprato, kad rusiškos abėcėlės primetimas lietuvių raštijai nepaprastai palengvins rusiškos bei pravoslaviškos įtakos plitimą Lietuvoje ir žymia dalimi apribos lenkišką bei katalikišką įtaką liaudžiai. Manoma, kad rusiška įtaka, pasiekianti liaudį šiuo keliu, bus šimtkart veiksmingesnė, negu ji eitų dirbtinio primetimo iš išorės keliu, rusų valstiečių kolonizacijos forma, kuriant naujas pravoslaviškas parapijas... be avelių, net iškreipto valdiško švietimo forma ir pan. Tiesą sakant, šių visų išorinių rusifikacijos būdų ir nebuvo atsisakyta, tačiau ypatingu rūpesčiu buvo apgaubtas tas Hilferdingo projektas ir jo buvo laikomasi iki 1904 m.

Kai 1864 m. Jonas Juška, kun. Antano Juškos brolis, kreipėsi į Vilniaus švietimo apygardos kuratorių Kornilovą su savo rusų-lietuvių gramatikos rankraščiu, Kornilovas pasiūlė jam perrašyti lietuvišką tekstą rusiškais raidėmis, kartu duodamas J. Juškai įvairiausių pažadų. Jonas Juška tuo tarpu sutiko ir ėmėsi rankraščio perdirbimo, vis tik vėliau, nebaigęs pradėto darbo, tos mintes atsisakė. Tačiau pats sumanymas, jau pajudėjęs, nesustojo. Netrukus iškyla naujas asmuo, kuris tęsia rusiško raidyno primetimo lietuviams darbą. Tas asmuo yra Mikuckis, Varšuvos vyriausiosios mokyklos dėstytojas, kilęs iš Lomžos gub. Mikuckis moka keletą kalbų, tarp jų ir lietuvių. Tipiškas karjeristas, ambicingas ir nesirenkantis priemonių tikslui pasiekti, neturįs jokių principų nei pagarbos žmonėms ir jų idealams, Mikuckis suuodžia Vilniuje gerą asmeninį bizniuką ir tampa eksperimento, atliekamo su lietuviais, vykdytoju. Mikuckis pristato Muravjovui, turėdamas rekomendacinį Miliutino, kuriam savo ruožtu buvo rekomenduotas Hilferdingo, laišką, taigi netrukus gauna pavedimą pradėti leidybinę veiklą lietuvių kalba rusiškais raidėmis. Muravjovas tuo tikslu įkuria leidybos komitetą, į kurį be Mikuckio taip pat įėjo: Antanas Petkevičius ir Ivinskis, lietuviai, bei Krečinskis, rusas, mokantis lietuviškai. Komitetas imasi leidybinio darbo ir po kurio laiko išleidžia pirmą lietuvišką knygą, išspausdintą rusiškais raidėmis: *Абэцэле жемайтшкай лъетувишка* (Abėcėlė žemaitiškai lietuviška). Tuo metu dar nebuvo draudimo spausdinti leidinius lietuviškai lotyniškais raidėmis, tik lygiagrečiai turėjo būti leidžiamos, remiant valdžiai, knygos rusiškais raidėmis. Tačiau tas lygiagretumas negalėjo išeiti valdiško tipo leidiniams į naudą, taigi greitai išryškėjo tendencija laipsniškai riboti konkurenciją ir galiausiai visiškai monopolizuoti lietuviškus leidinius įsigalint rusiškai abėcėlei. Antanas Petkevičius, dalyvaujantis Muravjovo įkurtame leidybos komitete, blogoji Lietuvos dvasia, niekingas individas, kuris buvo katalikų šventikas, o po to susipykęs su vyskupu Valančiumi priėmė pravoslavybę ir taip pasiliko dvasininkų luome, lietuvis-išdavikas tapo savosios raštijos budeliu. Degdamas neapykanta Valančiui ir norėdamas jam atkeršyti, Petkevičius pradėjo intrigą, pateikdamas Muravjovui visą ligtolinę lietuvių literatūrą kaip priešišką rusų valstybingumo idėjai, pavojingą ir žalingą. Ypač Petkevičius kibo prie Valančiaus darbų; savo apsuksiais Valančiaus kūriniių fragmentų vertimais specialiai išryškindamas tą „pavojingą tendenciją“, taip pat apsuksia dialektine savų komentarų sofistika Petkevičius sugebėjo iš dalies pasiekti tikslą. Dėl jo skundų Muravjovas įsakė uždrausti pardavinėti keletą knygelių, ar tai paties Valančiaus rašytų, ar išleistų jo paliepiamu. Tos knygelės, daugiau ar mažiau religinio turinio, buvo pripažintos pavojingomis rusų valstybei. Tarp jų buvo ir kapitalinis Valančiaus darbas – Žemaičių vyskupijos istorija. Kitais metais (1865) generalgubernatorius Kaufmanas išleido aplinkraštį, visuotinai draudžiantį leisti ir pardavinėti lietuviškus leidinius, spausdintus lotyniškais raidėmis. Vidaus reikalų ministro potvarkis tais pačiais metais patvirtino aplinkraštyje paskelbtą draudimą.

Tokiu būdu 1865 m. lietuviškoji raštija rusų valstybėje tapo uždrausta. Atgimė ji po 20 metų anapus valstybės sienos, Prūsų Lietuvos teritorijoje, kartu su prasidėjusiu bendru didžiuoju tautiniu atgimimu. Tuo tarpu po 1865 m. dar kurį laiką bandyta įsivežti lietuviškas knygas, spausdintas Prūsų Lietuvoje gotikiniu

šriftu, paraidžiui remiantis spaudos draudimo įsakymu, kuriame uždraudžiami leidiniai, spausdinti lotyniškais rašmenimis. Nors gotikiniu šriftu spausdinti leidiniai negalėjo turėti lietuviams didelės reikšmės, nes didlietuviai nepažinojo šio šrifto, vėliau ir jie buvo uždrausti. Valdiškų leidinių monopolis tapo absoliutus. Apie lietuvių imunitetą tokio tipo leidiniams aš dar kalbėsiu; čia pažymėsiu visišką tų leidinių fiasko pirmųjų sunkiausių 20 metų laikotarpiu po spaudos uždraudimo, taip pat atskirus bandymus ta draudimą pralaužti. Graždanka, t. y. lietuviškai rusiškuoju raidynu išspausdinta: 1864–1869 m. – 20 knygų; 1870–1874 m. – 3 knygos; 1875–1879 m. – 3 knygos; pagaliau 1880–1884 m. – 1 knyga (G. Baltramaičio bibliografija, II leidimas). Tuo metu iš lietuvių pusės buvo įvairių bandymų spaudos draudimą, kuris rėmėsi tik aplinkraščiais ir formaliai įstatymo galios neturėjo, pralaužti. 1876 m. p. P. Vileišis ir kai kurie kiti asmenys kreipėsi į Peterburgo cenzūros valdybą su prašymu leisti išspausdinti keletą knygelių lotyniškais rašmenimis; cenzūra grąžino rankraščius su leidimu juos spausdinti, bet ne lotyniškais raidėmis; vis dėlto išimtinai tarpininkaujant spaudos reikalų viršininkui p. Grigorjevui, kuris buvo lingvistas ir suprato situacijos nenormalumą, kai kurios iš tų knygelių Peterburge buvo išspausdintos Vidaus reikalų ministro Timaševio leidimu; tokiu būdu buvo išleistos 6 knygelės. Jos jau buvo pradėtos platinti, kai į šį reikalą ėmė gilintis Vilniaus generalgubernatorius ir uždraudė jų pardavimą. Apskritai, išskyrus tą atvejį iš Timaševio laikų, visi kiti Vidaus reikalų ministrai, į kuriuos buvo kreiptasi, prašymus visuomet atmesdavo. 1879 m. p. Zavadskis, Vilniaus knyginkas ir spaustuvės savininkas, gavęs cenzūros leidimą išleido lietuviškas maldaknyges, tačiau visas jų tiražas vis tiek buvo konfiskuotas. Taip pat tuo metu keletą kartų lietuviškai lotyniškais raidėmis buvo spausdinami moksliniai leidiniai. Dar 1865 m. Peterburgo Mokslų Akademija, nepaisant Mikuckio protesto, lotyniškais raidėmis išspausdino Donelaičio darbus.

1879 m. p. Baudouin de Courtenay, tuo metu Kazanės universiteto profesorius, pasiūlė, kad Universitetas, remdamasis caro patvirtintomis universitetų leidybos teisėmis, leidžiančiomis jiems autonomiškai be specialaus cenzūros leidimo spausdinti mokslinius leidinius, išleistų kun. Antano Juškos vestuvinių dainų rinkinį, ir tai buvo sėkmingai padaryta. 1880 m. Peterburgo Mokslų Akademija, tarpininkaujant jos pirmininkui grafiui Tolstojui, iš paties caro gavo leidimą savo leidyklose spausdinti lietuviškai lotyniškais raidėmis mokslinius darbus, su išlyga, kad visos tos knygos būtų skirtos išimtinai mokslo reikalams ir nebūtų platinamos lietuvių liaudžiai*. Žinoma, šios negausios išimtys buvo tik lašas jūroje ir negalėjo patenkinti tuometinių kultūrinių liaudies poreikių. Prasidėjus tikrajam atgimimui jau nebus nė kalbos apie tai, kad lietuviai būtų galėję apsieiti be nelegalių spaudos leidimo būdų ir kad galėję būtų ja nepasinaudoti atgimimo tikslais. Tuo tarpu pirmuosius du dešimtmečius po spaudos uždraudimo padėtis visais atžvilgiais buvo apverktina. Knygų leidyba Didžiojoje Lietuvoje, iki tol nuolat augusi, buvo radikaliai nutraukta, leidiniai, spausdinti rusiškais raidėmis, falsifikuojantys tautinę raštiją, lietuvių buvo atmesti, spaudos draudimo apėjimo faktai buvo vienetiniai ir jų beveik galima neimti domėn, žodžiu – didelė dvidešimties metų praraja tautinėje raštijoje. Tik Prūsų Lietuvoje knygų leidyba nesustojo, tačiau jos įtaka Didžiajai Lietuvai buvo labai silpna dėl didelio poreikių, kuriems tarnavo, skirtumo, dėl to, kad buvo spausdinamos gotiškais rašmenimis ir pagaliau dėl to, kad jos buvo draudžiamos Rusijos teritorijoje. Tuo metu Prūsų Lietuva pradėjo lietuviškų maldaknygių lotyniškais rašmenimis leidybą eksportui į Didžiąją Lietuvą, ir jos ten iš tikrųjų ėmė vis labiau plisti.

Tokia buvo lietuviškos raštijos padėtis devintajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje, susidariusi dėl draudimo spausdinti leidinius lietuviškai lotyniškais rašmenimis. Tuo sunkiu dvidešimties metų laikotarpiu nuo 1865 m. tautos kultūrinis kūrybingumas buvo visiškai suvaržytas. Skausmingiausias buvo raštijos uždraudimas, nes ji ar spaudos, mokslo bei populiarių knygų, ar literatūrinės kūrybos forma – sudaro vieną

* Kadangi praktiškai kiekvienas gali nusipirkti Akademijos leidinius, tad faktiškai negalima buvo visiškai išvengti tų lietuviškų knygų paplitimo; tačiau jų mokslinis, ne populiarus, pobūdis jau savaime kliudė joms paplisti liaudyje.

iš tautinės kultūrinės kūrybos pagrindų. Tačiau ir visi kiti kūrybos bei tautinio vystymosi keliai lietuviams buvo uždaryti. Apie tautinę švietimo sistemą negalėjo būti ir kalbos, privati ar namų savišvieta taip pat varžoma, be to, nebuvo jokių legalių vadovėlių; kokios nors sąjungos ar draugijos, ar grynai kultūrinio, ar visuomeninio pobūdžio, buvo draudžiamos valstybėje, kurios valdžia turėjo visų savo pavaldinių poreikių numatymo ir patenkinimo monopolį. Pagaliau, valdžia traktavo lietuvius kaip kandidatus į rusus, ir šiuo požiūriu draudė bet kokią veiklą, leidžiančią teigti lietuvių, kaip tokių, egzistavimą bei vystymąsi. Toliau matysime, koku specifiniu būdu valdžia leido kultūrinio darbo tarp lietuvių galimybe ir kokią poziciją užėmė derybose dėl spaudos draudimo panaikinimo, kurias 1884 m. su ja pradėjo vienas iš pirmųjų atgimimo veikėjų. Valdžia tik tiek buvo pasirengusi toleruoti kultūrinį lietuvių darbą, kiek jis rodė jų gravitaciją Rusijos link ir kiek jis akcentavo būtino tautinio bei kultūrinio lietuvių susiliejo su rusais procesą. Taigi negalėjo egzistuoti jokios lietuvių kultūrinės draugijos, jokia grupinė veikla. Šiuo aspektu lietuviai buvo neapsakomai pažeminti, lyginant, pavyzdžiui, su jų šiauriniais bičiuliais latviais, kurie tuo metu jau buvo pasiekę savo tautinio atgimimo pilnatvę po šimtąkart sunkesnio ir gilesnio istorinio nuopuolio, velkant Kalavijuočių ordino ir Infliantų bei Kuršo bajorų jungą; tada, kai artimoje lietuvių kaimynystėje gimininga jiems latvių tauta plėtojo energingą ir vaisingą kultūrinę veiklą, stiprindama savo spaudą ir literatūrą, įtempta leidybine veikla ir gausių draugijų darbu didindama savo kultūrinius pasiekimus, plečiant švietimą, pasiekiant tokį kultūros suklestėjimo lygį, kaip tautinio teatro atsiradimas, žodžiu – kaupdama savo gyvybines jėgas visose kultūrinės ir visuomeninės veiklos srityse, lietuviai, neturintys elementarių sąlygų bei teisių, bet pribrendę veikliam kūrybingumui, turėjo likti prievartinėje nejudrumo būsenoje, tuščiai ir bevaisiai eikvodami savo tautinę energiją. Bet kokių savivaldos organizacijų, net griežtai lokalinėje ūkinėje sferoje, nebuvimas irgi pasmerkė lietuvius visiškam pasyvumui ir uždarė jiems visus kelius kūrybinei energijai pasireikšti. Ydinga luominė valsčiaus pseudosavivaldos organizacija buvo gera dirva „išrinktųjų“ valdininkų piktnaudžiavimams, tai buvo ir policinės kaimo žmonių kontrolės įrankis. Tiesa, Suvalkų gub., priklausančioje Lenkijos Karalystei ir išskirtoje iš palaimingo „šiaurės–vakarų krašto“, sąlygos buvo kiek pakenčiamesnės, ypač valsčiaus savivaldos ir mokyklų srityse, tačiau bendros nepalankios aplinkybės tautinei kūrybai reikštis apėmė ir šią Lietuvos dalį.

Tų nepakenčiamų sąlygų rezultatas buvo tas, kad lietuvių kultūrinė kūryba, kuri per visą XIX a. metai iš metų augo, staiga buvo sustabdyta ir būtent tuo momentu, kai nuolat progresuojantis visuomeninės ir ekonominės demokratizacijos procesas bei baudžios panaikinimas, atrodė, pranašavo tautinio kūrybingumo augimą ir jo paplitimą platesniuose nei ligi tol liaudies sluoksniuose.

Tačiau pakilusios bangos jokia užtvanka negali visiškai sulaukyti ir nuslopinti. Suvaržyta energija kaupiasi, kad ištrykštų su dar didesne jėga mažiausio pasipriešinimo kryptimi.

Niūriųjų dviejų dešimtmečių, kurie tęsėsi nuo 1864 m. iki 1883 m., pabaigoje subręsta nauja liaudies inteligentijos karta, sukaupusi savyje tautinės kultūros elementų kapitalą, visuomeninius ir kultūrinius liaudies poreikius, jos rūpesčius, gimusius nelaisvėje, bei jos skausmą ir neišnaudotas kūrybinės energijos ilgesį, ir kartu perėmusi į save kūrybinę savo didžiųjų pirmtakų – Donelaičio, Poškos, Daukanto ir kitų – tradiciją. Tokia yra lietuvių atgimimo genėzė.

Iš lenkų kalbos vertė Žilvinas Norkūnas

Mykolas Römeris, *Lietuva*, iš lenkų kalbos vertė žilvinas Norkūnas, Vilnius: Versus aureus, 2006, p. 1–48.